

TARTALOM

Tandori Dezső	A „Talált tárgy”-ból kimaradt vers ([„Érettségi”] tételek, emelt tételek és emelkedő tételek)	3
Mihail Jurjevics Lermontov	Ősz; Imádság; Héber Dallam (Byronból); Árnykép; Egy drága gyermek születését; Miért; Az utolsó költözés; Ne sírj, leányom, ó, ne tedd...; A próféta (versek – Soproni András fordításai)	6
Miguel Ángel Velasco	A kócsagok; Hajnal; Izland (versek – Imreh András fordításai)	13
Jaime Gil de Biedma	Nem leszek újra fiatal; Visszanézni; Családi csevely; Happy ending; Külvárosok VI; Egy búcsúzásra; Ars poetica (versek – Imreh András fordításai)	15
Pintér Lajos	Vieille France	20
Gömöri György	Környékbeli séta; Egy víg és egy bánatos özvegy (versek)	32
Vasas Tamás	tükörszelfim; az ördöghagyma filozófiája; pezsgő és tabletta (versek)	33
	► Egy kultusztárgy megtisztítása (Ferencz Győzővel és Radnóti Sándorral Tóth Ákos beszélgetett Tandori Dezső Egy talált tárgy megtisztítása című kötetéről, megjelené- sének 50. évfordulóján)	34
Branczeiz Anna	Fanni asszony zsoltárai (Radnóti Miklós Szent, szerel- mi újraélés című 1927-es kiadatlan ciklusáról)	56
Lengyel András	„Bőröd ne bízd kereskedőre” (A Vigasz néhány tanulsága)	66
Sümegei György	Évfordulós mérleg: Nagy István festőművész 150	78
Owaimer Oliver	A múltban tükrözött jövő (Szilágyi Márton: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete)	98
	Nagy István festményei (A címlapon: Makói házak, 1904, 36,5×44,5cm, olaj, vászon, Türr István Múzeum, Baja)	
	A szerkesztőség köszönetet mond a képek közlésének lehetőségéért a csíkszeredai Csíki Székely Múzeumnak, a bajai Türr István Múzeumnak, valamint a Magyar Képzőművészeti Egyetemnek.	

FORRAS

56. ÉVFOLYAM | 2024. 12. SZÁM

Megjelenik Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Petőfi Kulturális Ügynökség és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT ► Megjelenik havonként ► **Főszerkesztő:** Füzi László
► Kecskemét Megyei Jogú Város folyóirata ► Kiadja a Katona József Könyvtár; **Felelős kiadó:** Bujdosóné dr. Dani Erzsébet
könyvtárigazgató ► **A szerkesztőség címe:** 6000 Kecskemét, Piaristák tere 8.; **Telefonszáma:** 76/500-550/111. **mellék;** **Honlap-
cím:** www.forrasfolyoirat.hu; **E-mail cím:** forras@forrasfolyoirat.hu ► **Tördelés:** VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160;
videopix@videopix.hu ► **Nyomdai kivitelezés:** Print 2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.; Tel.: 76/501-240; Felelős ve-
zető: Szakálas Tibor

A szerkesztőség tagjai: Buda Ferenc (főmunkatárs), Csenki Nikolett, Füzi Péter, Pál-Kovács Sándor Attila (szerkesztő), Bosznay Ágnes (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: Bahget Iskander, Komáromi Attila, Pintér Lajos ► Szerkesztőségi órák: kedd–csütörtök 10 és 12 óra között. ► Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. ► Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. **Belföldi előfizetési díj: 7200,- Ft** ► Index: 25947 ► HU ISSN 0133-056X

A „Talált tárgy”-ból kimaradt vers

(„Érettségi”) tételek, emelt tételek és elemelkedő tételek

ÁLTALÁBAN, NEKED ÉS MAGAMNAK

1. A „Mi az érettség?” kérdésre nem szabad választ adni.
(Nincs is a. vagy b.)

2. Hogyan helyes?

a./ Idegen test voltam:
idegen lélek.

b./ Idegen: test voltam.
Idegen: lélek.

3. Hangsúlyozd helyesen! Érted-e így:

a./ Ami egykor *volt*,
lehet, hogy ma nincs.
De ma is EGYKOR van.

Változtatnál-e a szórenden?

b./ Egykor volt *ami*,
ma *hogy* nincs lehet!
Egykor is DE ma van!

4. Mit fejez ki az alábbi rajzsorozat?

A./

Lánglélek

B./

Féllánglelek

C./

? Semmi?

EZ A HELYES SORREND?

D./

? Semmi!

E./

Nem semmi!

F./

Ez már valami?

EZ UGYANAZ, MINT AZ ELŐZŐ?

ÉS HELYES-E AZ A-B-C-D-E-F JELÖLÉS?

TALÁLJ EGY HARMADIK KÉRDÉST IS! (JOHN CAGE EMLÉKÉRE)

Megjegyzések a vershez

Közlésünk alapja, a művet tartalmazó háromoldalas kézirat Tandori Dezső irodalmi hagyatékában maradt fenn (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Tandori Dezső és Ágnes-hagyaték, Gynsz: 3656; Kézirattári szám: 2021/16.). Az írógéppel készített, a szerző saját kezű bejegyzéseivel és rajzaival ellátott kézirat befejezett és tisztázott állapota egyértelmű publikációs szándékra utal, de a filológiai feltárás jelen szakaszában nem ismerjük a mű megjelenített változatát.

A mű rendelkezésünkre álló, valószínűleg indigóval készített másolatpéldányának hátoldalán található szöveg – Raymond Chandler *Asszony a tóban* című regényének legújabb, Gy. Horváth László által készített, 2008-ban, az Európa Kiadó által megjelentetett fordításának részlete (a regény 9. részének vége) – tanúsága alapján biztosan 2007 után keletkezett. Ez a közvetlen bizonyíték egybevág azokkal a közvetettnek tekinthető megfigyelésekkel, melyek a mű stilisztikai és poétikai leírására-meghatározására koncentrálnak, s melyek szintén a 2008 körüli időszakot valószínűsítik a visszatekintő célzatú, (ön)kanonizáló és (ön)parodizáló gesztust is magába foglaló mű születésének dátumaként.

Tandori már az 1990-es években elkezdte saját művészi örökségének, pályája irodalomtörténeti szempontból is meghatározó, korai szakaszának és eredményeinek sajátos, a „hivatalos”-tól eltérő nézőponttal rendelkező feldolgozását: igényét és szándékát a *Töredék Hamletnek* (1968) érett darabjaival foglalkozó, önértelmező esszék sora jelzi. Többször észlelt tény, hogy a *Töredék...* folytatása, az *Egy talált tárgy megtisztítása* (1973) versanyaga, valamint a '70-es évek terjedelmes és komplex költészeti állománya korántsem jelenik meg olyan gyakran ezekben az önreflexív munkákban, mint a pálya legkorábbi szakaszát jelző, Tandori által életműve és a „mindenkori filozófiai költészet” csúcsaként emlegetett művek. Tandori második kötetével szembeni elismerő távolságtartását már jól jelzi a könyv 1995-ös újrakiadásához írt előszavában olvasható értékelés: „(...) a *Talált tárgy...* is egész érdekes kötet, az én maurysan askzétikus ízlésemnek kicsit eklektikus, nagyon költészeti, helyenként túl zseniális...” (TANDORI Dezső, „Előszó”, in TANDORI Dezső, *Egy talált tárgy megtisztítása* [Budapest: Enigma, 1995], 6–7.) Mindennek megfelelően szinte kivételesek azok az alkalmak, amikor az újabb Tandori-versek környezetében megjelenik és példaként szolgál a *Talált tárgy...* gazdag poétikai eszközkészlete. Ilyennek tekinthetjük a nevezetes sakkvers-trilógia egyik tagjára utaló *Egy régi „istálló”-vershez* (*Vigília* 56, 12. sz. [1991]: 934.) című alkotást, még akkor is, ha illeszkedése a korábbi műhöz inkább tematikus, mint poétikai jellegű reflexiót foglal magába. Ugyanakkor Tandori 2000-es évekbeli költészete lehetőséget kínál a saját életműhöz való odafordulásra, az immáron történetinek tekinthető távlatok felmérésére és elemzésére: 2003-ban egy művét a következő, figyelemterelésnek és útmutatásnak egyaránt beillő kiegészítéssel nyújtja át: „A '70-es évek stílusában”. (TANDORI Dezső, „Nemcsak vers-értőknek”, *Életünk* 41, 10. sz. [2003]: 833.) Máskor, a most közreadott darab eljárásához hasonló módon, egy irodalomtörténeti fikció megképzésével illeszti vissza újabb teljesítményét a jól (jobban) ismert előzmények közegébe: „A »Még így sem« kötetből, 1976–78, kimaradt vers”-eket ad közre a játékos kedvű és hozzá hasonlóan hosszútávú irodalomtörténeti emlékezettel rendelkező olvasó számára (TANDORI Dezső, „Saját emlékeimről [II.]”, *Vigília* 69, 6. sz. [2004]: 445–446.).

A most megjelentetett darab didaktikus szituációt idéző-teremtő, az olvasót határozott és kikerülhetetlen feladattal ellátó megoldásának előzményei jól felismerhetők az említett időszakban a szerző és a „Kegyes” közötti párbeszéd előállításán fáradozó más műveiben is: az *Utalás egy megjelent könyvre* című műegyüttes (*Palócföld* 42, 5–6. sz. [2008]: 4–11.) az ittenihez hasonló instrukciók, feleletválasztós feladatok megosztásával teszi próbára az olvasót, míg egy kései Tandori-regény zárlatában kérdezi fel és mozgósítja hasonlóképpen a mű befogadóját (ld. TANDORI Dezső, „Még egy kis cécó”, in TANDORI Dezső, *Torlandó szörfpóker* [Budapest: Jaffa Kiadó, 2008], 181–226.). Az irodalmi/művészi tény „színeváltozása”, pedagógiai információvá való változása (torzulása?) folyamatának ábrázolása – mint művünk lehetséges olvasatához is közel eső ajánlat – köszön vissza egy másik korabeli összeállítás önkomentárjában: „»Számolni« = megoldvasni; okoskodná Arany János, anno, vagy egy iskolai szöveggyűjtemény, ma.” (TANDORI Dezső, „Életgyökvonás” [2008], *Tiszatáj* 78, 9. sz. [2024]: 38.)

Ezúton szeretném megköszönni a PIM Kézirattára munkatársainak, valamint Tandori Dezső jogörököseinek a művekkel kapcsolatos kutatáshoz és a versek közreadásához nyújtott segítségüket, hozzájárulásukat!

A szöveget gondozta, a jegyzetet írta: Tóth Ákos

Mihail Jurjevics Lermontov

Ősz

Sárgul már a fű a réten,
Szél űz hulló falevélt,
Csak a fenyves őrzi épen
Bús, borongós zöld színét.

Sziklapárkány árnyékában,
Vadvirágos enyhelyén
Nem pihen meg munkájában
Elcsigázott pórlegény.

Vad az erdő sűrűjébe'
Rejteket keresne már;
Színezüstöt hint a rétre
Ködön át a holdsugár.
1828

Imádság

Mindenható, ne vádolg engem,
Kérlek, ne mérj rám büntetést,
Mert kedves e sötét, kietlen,
De szenvedélyes földi lét;
Mert oly kevésszer engedem be
Lelkembe élő szózatod,
Mert elmém tőled, tévelyegve,
Oly messze eltávolodott.
S amért az ihlet lávaárja
Buzogva tör ki keblemen,
S vad látomások lobogása
Homályosítja el szemem;
S mert szűk nekem e föld világa,
S kebledre hullni nem tudok,
S bűnös dalommal, másra vágyva,
Én nem Tehozzád fordulok.

De oltsd el ezt a forró lángot,
Mely perzsel, éget idebenn,

A szívemet kővé varázsold,
Fékezd mohó tekintetem,
S a dalra készítő szörnyű vágytól
Szabadíts meg, erőd mutasd,
S én megtalálom újra, bárhol
Hozzád a megváltó utat.
1829

Héber Dallam

(Byronból)

Lehetünk tanuja, hogy a hold sugara
Megcsillan a tó tükörén.
Ott ring a csodás ezüst ragyogás,
S fut, szerteomol a színén.

De hogy elkapod, azt ne reméld, ne akard,
Csal a vízfodor és a sugár:
Hova árnyad esik, ott elrejtekezik,
Tovalépsz – s ime, visszatalál.

Az öröm, a remény ugyan így tünemény:
Csalogat hideg éjjeleken;
Ha kezéd odakap – kikacag, s odahagy!
Becsap - s újra elődbe terem.
1836

Árnykép

Árnyképedet, ím, őrizem;
Gyászszíne oly kedves nekem.
Medálban függ keblem felett,
S komor, mint szívem odabent.

E szem nem él, nincs lángja sem,
De mindig itt vagy énvelem;
Szeretem – bárcsak árnyalak –
Boldogság árnyát: árnyadat.
1831

Egy drága gyermek születését

Köszönti költőnk megkéssett dala.
Vigyázza minden egyes léptét
Az égnek s földnek összes angyala.

Legyen derék, akár az apja,
S mint anyja, szép, szeretett és csodált;
Legyen meg lelkének nyugalma,
S erős kerubként védje igazát.

Szívét idő előtt ne érje
Szerelmi kín, dicsőségszomjazás,
Ne legyen gyászos szenvedélye
A talmi fény, világi harsogás.

Ne tudjon bú s öröm okáról,
Írántuk egykedvű legyen,
És menten a világ sarától,
Fehér a lelke, szíve sebtelen.
1839

Miért

Oly bús vagyok, mivel szeretlek tégedet,
S az aljas szóbeszéd – tudom – szépségedet
Meg nem kíméli, és a vádak megrohannak.
Egy boldog napnak is, egy édes pillanatnak
Az ára könny s ború, s fizetsz keservesen.
Oly bús vagyok... mivel vidám vagy, kedvesem.
1840

Az utolsó költözés

Míg Frankhon ünnepel, s tapsolva, lelkesedve
Köszönti nagy fia régenhűlt hamvait,
Ki néma szenvedés közt, láncban, számkivetve,
Tengette végső napjait;

És míg a nagyvilág dicshimnusz zengedezve
Késő bűnbánatát igyekszik menteni,
S az ostoba tömeg, a múltakat feledve,
Önhitten mellét döngeti –

Szabad utatadva a dühnek, megvetésnek,
Látván ez ünnepen a hívság bélyegét,
Szemébe vágom én ama nagyhírű népnek:
Te gyáva és mihaszna nép!

Mihaszna vagy, igen, mert lángész, hit, dicsőség,
Mindaz, mi nagy a földön s szent lehet,
Porrá tiportatott, amíg körülrohógték
A bamba gyermekkételek.

A hírnévből csináltál játékszer a gögnek,
A szabadságból hóhér pallosát,
És minden szent hitét a hajdani időknek
Ütötted-vágtad, nem apád –

Már haldokoltál... Ám ő megjelent, szemének
Villáma sújt, fején az Ég jele,
S ezer torokkal őt választottad vezérnek,
És sorsod egybeforrt vele.

S erőre kaptatok uralma árnyékában,
S a reszkető világ csak bámult titeket,
A fenséges, dicső, csodás bíborpalástban,
Amelybe ő öltöztetett.

Ő ott volt mindenütt, egyedül, hűvös bálvány,
A hadak atyja és a hír kegyelt fia.
Egyiptom tájain, a megtört Bécs falánál,
S hol lángolt Moszkva szűz hava.

S mit tettetek, míg ő, nem lelvén nyugodalmat,
Idegen földön vítt, élet-halál között?
Teherként ráztátok a választott hatalmat,
Sötétben fentétek a tört!

Míg dúlt a küzdelem, s ő végsőig csatázott,
Ti, gyáva rettegők, s szégyent nem ismerők,
Mint céda nő, galádul megcsalátok,
S mint rossz cseléd, elárulátok őt!

Megfosztva jogtól, rangtól és hazától,
Levette s elveté a törött koronát,
És zálogul hagyá fiát, kit árulásból
Az ellennek adtatok át.

S midőn mint rossz rabot, gyalázat szörnyű láncán
Elhurcolták a hőst, a had megkönnyezé,
S idegen szirtfokon, túl kéklő tenger árján,
Egyedül állt az Úr elé.

Egyedül sorvadt, némán, elfeledten,
A szíve bosszú vágyától nehéz.
S mint egyszerű bakát, szokott menetköpenyben,
Elásta más-fizette kéz.

De évek szálltak, és a szélkakaska nemzet
Ekképp kiált: „Ide a szentelt hamvakat!
Ő a miénk! Majd eltemetjük, s lelhet
Nyugalmat, magként, lenn a föld alatt!”

S ő visszatért szülőhónába; és körötte
Ezrek tolongnak s futkosnak megint,
S a nyüzsgő fővárosban lökdösődve
Dísz szarkofágba fektetik.

Megkésett vágyatok beteljesült sikerrel!
Az ünnep elcsitult, s a szent hamvak felett
Az a tömeg tipor, sétál öntelt röhejjel,
Amely előtte reszketett.

Oly szomorú vagyok, míg eltűnődöm, látva,
Hogy megtöretett körötte a csend,
Ki pusztájában annyi éve várta
Az édes álmot és nyugalmat odalent!

És hősi lelke, ha találkozni sietne
A szarkofággal, hol haló pora pihen,
Micsoda düh lobbanna benne
E látványtól, ó, gyötrelmem!

Hogy vágyakozna most, bánattól meggyötörten
Az idegen egű forró sziget után,
Hol álmát őrzi a – mint ő – legyőzhetetlen,
S mint ő: hatalmas óceán.

1841

Ne sírj, leányom, ó, ne tedd...

Ne sírj, leányom, ó, ne tedd,
Nem méltó ő, hogy könnyed ontsad.
Csak tréfából ölelgetett,
Nem szeretett, unatkozott csak.

Vagy Grúziában mifelénk
Nyalkább legényt nem is találhatsz?
A grúz szemekben több a fény,
A grúz bajusz még kackiásabb.

A sors veté ide amaszt
– Idegen, messze föld hazája –,
Keresni dicst és viadalt,
Te melletted mit is találna?

Ajándokul aranyt adott,
Hogy hű lesz, esküvel fogadta.
Becsülte ölelő karod,
De könnyeid nem sokra tartja.

A próféta

Mióta megadá az Úr
Nekem a próféták tudását,
Szemekben csálhatatlanul
Látom a vétkek sokaságát.

Hirdettem én a szeretet
Igaz tanát az embereknek,
De hála s köszönet helyett
Felebarátim megköveztek.

Hamut szórtam fejemre hát,
Koldusként szöktem városomból,
Az Ég táplál, mint kismadárt,
A pusztaságban, irgalomból.

Az Úrnak hírnöke vagyok,
Hallgatnak rám a földi a lények
Megértének a csillagok,
Szavamra tündökölve égnek.

Ám hogyha néha átkelek
A városon, sietve, loppal,
A gyermekeknek sok öreg
Így mutogat öntelt mosollyal:

„Nézzétek, itt a példa, lám!
Ez gőgös volt, nem fért meg mással:
Azt hirdeté nagy ostobán,
Hogy Isten szól a szája által.

Hát nézzétek, ti, gyermekek,
Milyen komor, sovány és sápadt!
Csupasz, szegény és látni: fáradt,
Kitaszított és megvetett.”

Soproni András fordításai

Miguel Ángel Velasco

A kócsagok

(Las garzas)

A híd fölött húztak el: láttam őket,
kötelékük kimért háromszögét –
röptük az éjszaka
bőrét karmolta fel,
mint holtbiztos nyíl hegye, útban
a csak sejthető nap szíve felé,
keresztül a homályon,
vérvörössel az égre tetovált,
forrón szárnyaló kalligráfia.
Az ólmos égen közös szívverésük
hite rázkódtatta az alacsony,
lomha fellegeket.
Tiszta kísértetek, emlékezetből
repültek, eltökélten, szent tájékuk felé,
mintha acélzsinór vontatta volna őket.
Megdelejezve álltam,
égi vonulásuk lett az iránytűm,
feléjük indult minden porcikám,
de csak szemem követte a röptük vektorát.
Lassacskán a madárraj
halvány ködlángnyelvvé foszladozott
és végül eltűnt
a sötét tinta égen.
De hova mennek
a kócsagok? Csak azt
tudom, hogy aznap éjjel
egy részem útra vált, akár a hű nyíl
a kis kőhíd ívéről,
kiröppent és most boldogan evickél
egy fényes dél felé a távozás nyíla.

Hajnal

(*Amanecer*)

Nézd csak, hogy vacillál a virradat,
a fenyők csúcsán felejtí magát:
félénk aranyát óvatosan önti
a levelek puha zöldjeire,
függőben van, eldöntetlen, kívár,
rabul ejtette a szemérmes új nap,
mintha ebben a mindenhajnali
tétovázó toporgásban, az ősi,
intim magányban volna valami
könyörgés, hogy a kezdődő napon
már semmi ne legyen,
maradjon ugyanez
a tiszta kékség.

Izland

(*Islandia*)

Ha jobban belegondolsz, tán nem is volna rossz
valahol idegenben meghalni, messze-messze
az örökre szívünkhöz nőtt kedves dolgainktól –
megnehezítenék a végleges távozást.
A fáktól, amelyekben a nedveink keringnek,
a könnyektől, melyek bárhová elkísértek,
attól a pár baráttól, akik majd megsiratnak,
meg akik kedvesen sutognának fülünkbe,
de megkíméljük őket, hogy bármit mondjanak.
Talán a nőtől is, ki édes türelemmel,
lisztes kézzel a lázunk kelt résztáját dagasztja.
Ki tudja, Skóciában vagy Izlandon akár,
a parton, mert a tenger, fagyott, fenyegető
másaként a saját tengerünket idézi –
tenger, mely félig árnyék és csupasz, mint a kard,
megyünk csak befelé, az éjszaka közepén –
a másik fele már egészen ismerős.

Imreh András fordításai

Jaime Gil de Biedma

Nem leszek újra fiatal

(No volveré a ser joven)

Az ember csak idővel fogja föl,
hoggy az élet nem tréfa.
Akárcsak minden fiatal,
én is habzsoltam, két pofára.

Maradandót akartam,
tapsviharban hajlongani
– úgy tűnt, az öregség és a halál
csak a dráma keretei.

De múlik az idő,
földereng az igazság réme:
az öregség és a halál
maga a dráma.

Visszanézni

(Volver)

Képek maradtak belőled,
pillanatfelvételek:
egy gesztus, színnel teli
szemed, pár rekedtes-gyengéd

hangon csúszkáló szavad,
meg hogy szégyenlős agárként
ásítózol a szobámban,
mert fent voltál éjszaka.

Évek múltán visszanézni
a boldog napok felé
– percig sem felejteni,
hoggy mennyit változtam én is.

Családi csevely

(Son pláticas de familia)

Mit hálálkods, apám, örökké,
miért e bizalom,
amely a haláloddal alakult ki?

Nem adhatsz semmit, és mert semmit sem adhatok,
mindenem érted.

Happy ending

Habár éjjelente
nem alszol velem,
ki tudja, ez mennyire
tekinthető véglegesnek.

Mert habár ilyen se lesz
többé már az ízlés,
az életben a felejtés
sosem végleges.

Külvárosok VI

(Las afueras VI)

Ne úgy gyere, ahogy
az éj ereszkedik le,
semmit ne teljesíts,
inkább beteljesülj.
Úgy zúdulj a szememre,
ahogy zuhog a zápor.
Törj rám, akár a villám:
fellobban felhevülten,
míg mozdulatlanul

tűrik a fényt a tárgyak.
Nem a becézgető,
gyengéd simogatás kell,
de a megsemmisítő,
roppant nagy ölelés.

Egy búcsúzásra

(En una despedida)

Jimmy Baldwinak

Soká érnek célba a lelapok,
és nem fér rájuk szinte semmi.
Telnek-múlnak az évek és az élet
(amely túl bonyolult, hogy lelapon magyarázzuk)
egyre jobban eltávolít.
Egymásban úgy derengünk, ahogy egy folyosó
végén lobognak el az árnyak,
önkéntelen fényben fellobbanunk,
de csak egy pillanatra, mert csakhamar az emlék,
mint egy válogatott maréknyi kagyló:
olyan szép lesz magában, hogy nem adhatja vissza
a boldog pálmafákat, a tenger reszketését.

Minden pár perce történt: két barát,
végignéztük, ahogy iszonyú komoly arcod
mosolyogni szeretne.

És most már nem vagy itt.
Maradtunk ketten, csöndben és magunkban
e csodálatos májusi vasárnap
kellős közepén, ifjú házassokkal
és felszálló gépedtől teljesen
lázba jött gyerekekkel.
Valahogy közelebb látszanak a hegyek.
És jó ideje most először
magunkra gondolunk.

Képeddel egyedül,
magunkra ismerünk ebben a jóleső
fáradtságban, mely, mint a fénytörő könny,
bepárázza az elmúlt napokat,
e különös hetet.

S a rossz, amit magunknak okozunk,
ahogy neked okoztunk, az elkerülhetetlen
keserűség, hogy ebben az életben örökké
rosszabbak vagyunk önmagunknál,
tán feléleszt egy valaha tudott,
de elfelejtett régi álmot.
Hogy jók legyünk és boldogok.

Mivel az álom és az emlék képesek
az életnek távlatot adni,
ha mégoly nagyot is, hogy nem lehet bejárni.
Ha a tengernyi terv,
hamvába holt kísérlet,
ez a percről percre szőtt és lebontott
otromba szőnyeg,
e vesztes háború,
az életünk,
csak egyszer is méltó érzelmet izzít,
érdemes tette virrad,
akkor örökre a csendestársunk lesz:
barátomé, enyém. Nem veszthetünk el.

Ars poetica

(*Arte poetica*)

A nap nosztalgiája kint, az erkélyeken,
a cementgalamb színű, ám mégis annyira
élő falakon, és a hirtelen
már-már vacogtató hideg hűvösség.

Az édes, meleg ajkak, egyedül,
lakályos utcánk kellős közepén,
mintha egy nagy szalonban távoli tömegek
gyülekeznének, a szeretteink.

És főképp az idő szédülete,
pillantás lefelé, a lélekszakadékba,
míg odafönt ígéretek lebegnek,
aztán elomlanak, akár a hab.

Érdemes elgondolkodni ilyenkor,
hogyan valakit az élet kér-e ezért cserébe:
talán egy-két hőstettet – vagy elég
valami hétköznapi semmiség

földragacsos héját morzsolni lassan
az ujjaink között, valamiféle hittel?
Mondjuk a szavakét.
A kopott, langymeleg családi szavakét.

Imreh András fordításai

Gömöri György

Környékbeli séta

Ha elsétálunk a Forest Walk mellett
– ami valójában egy erdőszéli ösvény –
egészen a hosszú Sydney Roadig
amit nem a lovag-költőről neveztek el
aki hajdan magyar várakban vendégeskedett-
most amikor az őszi vörös-barna-sárga
levél-takaróval fedi az utcát eltűnök
miért nem mentem soha végig a Sydney Roadon?
talán azért mert lejt és mély völgybe visz
ahol messze messze két piros lámpa ég
és ahonnan sokat kellene mászni fölfelé
Megálllok inkább a sarkon és átadom magam
a mindennapi alkony-shownak ami folyton
változik és amivel sohasem lehet igazán betelni

Egy víg és egy bánatos özvegy

Két rózsaszínű gyertya közt
dús szirmú piros rózsá-
víg özvegy!
Szerzőjének csengő-bongó
dallamait szerette Alma Mahler
meg maga a Vezér is
aki szemet hunyt Sophienak
vagyis „Léhár” feleségének
származása fölött és hagyta
az öreg zeneszerzőt nyugodtan
sétálgatni Bad Ischlben
így az túlélte a Harmadik
Birodalmat meg egy bánatos évvel
feleségét az imádott Sophiet

Vasas Tamás

tükörszelfim

a tükörszelfim felkapja a kenyeres
kést, és szép lassan elmetszi a torkomat.
friss, piros vér festi be a tetoválásaimat,
szimpatikus látvány, de a kezem valamiért
nem remeg, ez nagyon gyanússá válik.

az ördöghagyma filozófiája

mert nem lenne szabad mindent a számba vennem.
ha ezt mindig komolyan vettem volna, talán most
akadna néhány ép fogam, helyett elszoktam
a mosolygástól is. vajon így van ez az igével
is, hogy nyissa szólásra ajkait egy
elrontott utcapróféta, ha
nincs mivel rágnia,
és hangokat
képeznie?
jaj.

pezsgő és tablettá

ezen már nincs mit ünnepelni,
sem szépíteni. plusz két kiló,
egy nagy lépéssel közelebb
kháron ladikjához. kisbabák
az exek, meg a régi

léjszakások arcaival,
lebegnek a sötét tenger
felszínén, amiben most
én vagyok a pezsgőtablettá.

Egy kultusztárgy megtisztítása

Ferencz Győzővel és Radnóti Sándorral Tóth Ákos beszélgetett

Tandori Dezső *Egy talált tárgy megtisztítása* című kötetéről, megjelenésének 50. évfordulóján¹

Tóth Ákos: Szeretettel köszöntünk mindenkit a péntek esti beszélgetésen, aminek több apropója is van. Legalább kettőt gyorsan elmondok, és ez kicsit magyarázatul is szolgál arra, hogy miért ilyen furcsa időpontban találkozunk az egyetemen, amikor az épület már általában kihalt szokott lenni. A két apropó, ami ráparancsolta ezt a dátumot a tervezésre: az egyik az, hogy ma lenne 85 éves Tandori Dezső, december 8-án van az irodalmi közösség számára régóta eléggé jól ismert születésnapjának a dátuma. Ez talán az egyik utolsó olyan kortárs évforduló, amit illik tudni, lehet tudni, nemcsak a Tandori-rajongóknak vagy -olvasóknak. A másik ok pedig az, hogy van egy kötet, az ő éppen 50 éve megjelent kötete, az *Egy talált tárgy megtisztítása* című könyv, aminek a keletkezéséről, kiadástörténetéről, hatásáról nyílt kiállítás tegnap délután a mellettünk lévő egyetemi könyvtárban. Ehhez is kapcsolódik a ma esti beszélgetésünk, melynek üdvözlöm vendégeit: Radnóti Sándort és Ferencz Győzöt! Nagyon szépen köszönöm, hogy eljöttek Szegedre, megtisztelnak minket és a témát jelenlétükkel! Sajnálattal közlöm, hogy a szintén meghívott Várady Szabolcsot ma nélkülöznünk kell, egészségügyi okokból nem lehet körünkben. Küldjük jókívánságainkat neki, gondolunk rá, és idézni fogjuk őt. És akkor rögtön kezdjük is bele!

– Sándor két hete már itt járt egy Petriről szóló konferencia alkalmából. Szabó Gábor kollégámmal beszélgettek a Grand Caféban, és Gábor szerintem dramaturgiaiilag nagyon helyesen a személyes emlékekre, a megismerkedésre és a kapcsolat későbbi alakulására koncentrált a beszélgetés során.² Én is ezzel szeretném kezdeni: Tandori személye, személyes jelenléte milyen emlékeket idéz föl a megis-

▼
1 A Szegedi Tudományegyetemen Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Konferenciatermében 2023. december 8-án lezajlott beszélgetés szerkesztett változata. A beszélgetés a kétnapos, *Tandori 85* című programsorozat záróeseményeként került megrendezésre. A beszélgetés előzményei voltak: 2023. december 7-én, 15 órakor az SZTE Klebelsberg Könyvtár, Bibliotéka Kiállítóterében nyílt meg az „Ugyanez elmondható bármiről?” – *Tandori Dezső: Egy talált tárgy megtisztítása, 1973/2023* című kiállítás, majd ugyanott bemutatóra került Tandori Dezső frissen megjelent, „...most már csak néz beszédem...” című posztumusz kötete. Másnap, december 8-án *Töredékek, talált tárgyak – Konferencia a 85 éve született Tandori Dezső emlékére* című tudományos tanácskozás került megrendezésre. A konferencia azokat a fiatal kutatókat, vagy kutatásaikat nemrégien elkezdő szakembereket (Buday Bálint, Fűzi Péter, Jánosa Eszter, Kokas Nikolett, Varga Borbála Kincső, Zámbo Bianka) sorakoztatta föl, akik a Tandori-életmű kiadásával, a hagyaték felmérésével kapcsolatos újabb tudományos és filológiai vállalkozások szereplői.

2 Utalás a következő eseményre: „*korhangulat, belterj*” – *Kerekasztal-beszélgetés Radnóti Sándorral és Várady Szabolccsal*. Moderál: Szabó Gábor (2023. november 23., Grand Café, Szeged). A beszélgetés a *Petri 80* címmel szervezett, tudományos konferenciát, felolvasást, kerekasztal-beszélgetéseket magába foglaló programsorozat záróeseményeként került megrendezésre.

merkedéstől az elbúcsúzásig bennetek? Azzal pótolom ki a kérdésemet, hogy az ő esetében a személyesség kifejezésnek van egy különös csengése, hiszen a magyar irodalom híresen láthatatlan egyénéről van szó. Hogyan tudtatok ezzel megbarátkozni? Hogyan kezeltétek az ő különleges életmód-preferenciáit, melyeknek része volt visszavonultsága minden személyességtől, a levelezés által való szinte kizárólagos kapcsolattartás? A vele való mégis-találkozások emlékezetesek voltak-e?

Sándor egy 1997-ben közreadott rövid írásában már elgondolkodott a kérdéstről.³ A cikk tárgya Tandorinak egy bécsi performansz-estje, mely a budapesti Kamrában tartott költői est koncepcióját adoptálta a német nyelvű közönség igényeihez. A leírás konklúziója az, hogy Tandori ugyanazt produkálta németül, mint amit magyarul tudott produkálni, valamint az, hogy az est résztvevői számára nyilvánvaló lett, hogy nagy költő van jelen. Azért mertem ezzel kezdeni, mert kitérsz az írásban is arra, hogy van ennek a személyességnek speciális jelentése.

Radnóti Sándor: – Tandori rejtőzködő ember volt. Éppen ebben a kötetben lehet meglepő módon olvasni, hogy volt egy A. nevű barátja, aki festő lehetett, nem tudom ki volt, te talán tudod.

T. Á.: – Márffy Albin, a Képzőművészeti Főiskolán Bernáth Aurél tanítványa, aki 1963-ban disszidált Magyarországról Franciaországba.

R. S.: – Ővele úgy viselkedett, mint egy normális fiatalember, aki elment vele nyaralni, meg különböző közös kalandjaik voltak. Hát, amikor én megismertem, erről már szó se volt. Eörsinek volt híres története, hogy találkozott véletlenül Tandorival, és azt mondja Tandori, hogy nagyon jó volna most már találkozni. Hát várjál, most van október, novemberben jönnek a Nemes Nagyék, akkor januárban Ottlik, esetleg márciusban találkozhatnánk.

Teljesen bezárkózott. Én háromszor találkoztam vele összesen személyesen. Egyszer megismerkedni találkoztunk, amikor megírtam róla, erről a kötetről a kritikámat.⁴ Akkor, már nem tudom, hogyan, de elhatároztuk, hogy megismerkedünk egymással, és a budapesti Szent István körúton volt egy Berlin nevű vendéglő és kávéház. Ott találkoztunk egy délelőtt, és akkor beszélgettem vele, de hogy miről, arra már egyáltalán nem emlékszem. Aztán nekem volt valami közöm a Kossuth-díjhoz a rendszerváltás után, és azt nagyon erősen szorgalmaztam, hogy néhány ember, Esterházy, Nádas és Tandori megkapja. Ezek előbb-utóbb mind megkapták, nem állítom, hogy az én szorgalmazásomból, hiszen evidens volt, hogy meg-

▼

3 RADNÓTI Sándor, „Tandori Bécsben”, *Beszélő* 2, 4. sz. (1997): 122.

4 RADNÓTI Sándor, „Talált tárgyak költészete. Tandori Dezső: Egy talált tárgy megtisztítása”, *Új Írás* 14, 4. sz. (1974): 123–128.

érdemelték, de hát én ezért nagyon dolgoztam a bizottság tagjaként. Ott voltam a Kossuth-díj átadásánál, ott találkoztam Dezsővel, aki a szokásos kötött sapkájában jelent meg, így vette át a díjat, és nagyon boldog volt. Valóban, a harmadik ez a bécsi előadása volt, ahol döbbenten láttam, hogy tökéletes könnyedséggel, a németet anyanyelvi szinten beszélve, szöviccek tömegét gyártva, németül ragadta el a közönséget, és olyan intim társasági ember benyomását keltette, amelynek az életben pontosan az ellenkezője volt. Ez volt a harmadik személyes találkozásom vele. Ezenkívül hosszú telefonbeszélgetéseket folytattam vele sűrűn, különösen akkor, amikor a *Holmi* szerkesztője voltam. Hát, amennyire nem lehetett vele személyesen találkozni, annyira nehéz volt elszakadni tőle a telefonban. Ezek háromnegyed, néha másfél órás beszélgetések voltak, amelyekben rendkívül bőbeszédűen, ugyanakkor mindig szellemesen és tartalmasan beszélt a legkülönbözőbb dolgokról, amik éppen foglalkoztatták. Ez volt a viszonyom hozzá. A halála előtti évtizedekben nem láttam már egyszer sem személyesen.

T. Á.: – Győzőhöz fordulok. Az ő esetében is van egy szöveg, amire hivatkoznék, ami árulkodik kicsit erről a viszonyról. Tandori Dezső 80. születésnapjára jelentette meg egy hosszúverset, mely lényegében az 1979-es megismerkedéstől a 2018-as évig követi végig a személyes kapcsolódás történetét.⁵ Arra is gondoltam, amikor készültem a beszélgetésre, hogy akár fel is olvashatnád ezt a verset. Mivel azonban erről nem egyeztettünk, nem készültél. Arra azonban megkérhetlek, hogy a vers anyagából, a sok évtizedes kapcsolat eseményei közül említsd meg azokat a momentumokat, melyeket a legfontosabbaknak tartasz.

Ferencz Győző: – Én is éppen háromszor találkoztam személyesen Tandorival. Már évek óta leveleztünk, telefonon is sokszor beszélünk, amikor a nyolcvanas évek közepén az Európa Könyvkiadóban, ahol szerkesztőként dolgoztam, egy nívódíjátadó ünnepségre eljött. Ez akkor már ritkaságnak számított. Ott találkoztam vele először. Másodszor a Petőfi Irodalmi Múzeumban a 60. születésnapjára szervezett ünnepségen. Többen versekkel-írásokkal köszöntöttük, én a nevéből írtam anagrammákat, és fűztem össze verssé. Harmadszor 2009-ben. Néhány évig tagja voltam az Artisjus-díj kuratóriumának, abban az évben ő kapta. Tandori feleségével, Ágnessel eljött a díjátadóra. Utána fogadás volt, személyesen akkor beszélgettem vele a leghosszabban. Mondjuk úgy fél órát. Nem egyedül, négyen-öten álltunk körben.

Az első telefonja nagyon emlékezetes számomra. 1977-ben kezdte verseimet a *Mozgó Világ*ban közölni Margócsy István. Akkoriban Csepelen voltam gimnáziumi

▼

5 FERENCZ Győző, „Hangok, személyesen”, 2000 30, 11. sz. (2018): 3–9.

tanár. 1979-ben, év vége felé, egyik este szólt a telefon. Feleségem tágra nyílt szemmel adta át a kagylót: Tandori Dezső keres. Pályakezdő voltam, ő ragyogó név, a magyar irodalomban viszonyítási pont. Nem elvárható, hogy tíz-husz vers közlése után tudjon a létezéséről. Derűs közvetlenséggel, mintha régi barátok lennénk, előadta, hogy a Móra Ferenc Könyvkiadó új irodalmi vezetője, Sík Csaba kido-bálta az ott heverő elsőkötetes kéziratokat, amit az igazgató jóváhagyott, de azt kérdezte, akkor kit adjanak ki. Sík felhívta Tandorit, ő pedig Várady Szabolcsot, Rakovszky Zsuzsát és engem javasolt. És valóban, 1981-ben egyszerre jelent meg hármunk kötete.

Leveleiben visszatérő motívum volt, hogy „találkozzunk, majd megbeszéljük, mikor”. Olykor konkrét helyszíneket nevezett meg. Közel laktunk egymáshoz, ő a Lánchíd utcában, én a Krisztina körúton. Eltartott egy darabig, amíg rájöttem, már az is milyen nagy gesztus, hogy azt írja, találkozni szeretne velem. Hiszen ekkoriban megjelenő műveiben számtalanszor olvashattam, mennyire terhére van bármiféle személyes kapcsolattartás. A találkozás emlegetése kapcsolatunk fontosságának jele volt, és ez bőven helyettesített akárhány személyes beszélgetést.

Az Európa Könyvkiadóban éveken át szerkesztettem a versfordításait. Nagyvonalú volt. Ha elküldte a fordítást, nem pepecselt tovább vele, nem bíbelődött azzal, hogy valamit kijavít. Oldd meg, írta kedvesen, ha pontatlanságot találtam. Ahogy a félreütéseket beépítette a szövegeibe, ugyanúgy a félrefordításokat is beépítette a fordításaiba. Ez olykor igen mulatságos volt, szerkesztőként azonban, hogy úgy mondjam, alkotóilag kellett közelítenem az ilyen szöveghelyekhez. Nem azért mondom, mintha olyan sok lett volna belőlük.

R. S.: – Hát, azért volt néhány. A Benjamin-kötetben ő fordította le Benjamin korai fő művét, *A német szomorújáték eredetét*,⁶ és abban a fejezetek előtt vannak kis mottószerű idézetek. Az egyikben döbbenet látom az egyébként kitűnő verset, ahogyan Tandori fordította: „csontok-koponya én, leszek egy angol orca”. Na most az angol szónak itt az égvilágon semmi értelme nem volt, rohantam hát nézni az eredetit, ahol az van, hogy „englisch”. Az englisch valóban jelenti németül az angolt, de az angyalt is, úgyhogy nagyon egyszerű volt kijavítani „csontok-koponya én, leszek egy angyal-orca”, és máris rendben volt.⁷

De azért a legszebb történetet Eörsi István találta meg, megint őt idézem, aki végigolvasta magyarul *A tulajdonságok nélküli embert*. És a következő mondatot

▼
6 Walter BENJAMIN, „A német szomorújáték eredete”, ford. TANDORI Dezső, in Walter BENJAMIN, *Angelus Novus: Értékezők, kísérletek, bírálatok*, szerk. BENCE György; a fordítások szövegűségét ellenőrizte RADNÓTI Sándor (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 191–483.

7 A kötetben megjelent formátum: „Majd, ha a magas Úr e sír-kertet lehordja, / Csontok-koponya én, leszek egy angyal-orca.” Daniel Casper VON LOHENSTEIN, „Machner Mátyás Úr beszélő halálfeje”, in BENJAMIN, *Angelus Novus*, 426.

találta benne. Pontosabban előbb mondom, hogy mi van a németben, és aztán mondom, hogy mi van Tandorinál. A németben az van, hogy a főhős elképze-
li, hogy mi lenne, ha Aquinói Szent Tamás feltámadna, kilépne egy bécsi kapualjból
és meglátná a villamosokat. Tandori ezt úgy fordította, hogy mi lenne, ha Aquinói
Szent Tamás feltámadna, kilépne egy bécsi kapualjból és *mit tesz isten*, meglátná a
villamosokat. Na most, ez egy nagyon jó poén, de hát szent szöveggel nem szabad
ezt. Volt egy ilyen természete, hogy nem tudott ellenállni.

F. Gy.: – Voltak heveny levelezési időszakok, ebből közre is adtam egy kis válogatást
a *Pannonhalmi Szemlé*ben.⁸ A levelei is rendkívül szórakoztatóak voltak. Hát még a
telefonhívásai! Mindig ő hívott, nem akartam alkalmatlankodni, tudtam, gyakran
kihúzza a telefont. Rohamszerűen telefonált, voltak évek, amikor hetente többször
is, majd kimaradt pár év, aztán megint. Bármit csináltam, fel kellett függesztenem.
A háromnegyedtől másfél órán át tartó telefonálást nem lehetett megszakítani,
de kár is lett volna kihagyni. Bensőségesen személyes volt, és hihetetlenül szelle-
mes, sziporkázott, valóságos esszéket mondott a telefonba. Emlékszem, egyszer a
kilencvenes évek vége felé épp Londonból érkezett haza. Előadta, hogy olcsó kis
szállodákban lakott, nem éppen veszélytelen környékeken, és hogy nyomorult haj-
léktalannak nézzék, a télikabátjára ráhúzza a pulóverét. Ahogy buszon zötyögött
a szállására, hol elbóbiskolt, hol felriadt, valami ital is volt nála. Nézett ki a busz
ablakán, és azt látta, hogy egy szintben van a házak emeleti ablakaival. Na igen,
ezek az angolok, gondolta, ezek aztán gazdagok, hogy ilyen hosszú felüljárókat
építenek. Ahogy ezen tűnődött, lassan felderengett, hogy nincs ott semmiféle
felüljáró, emeletes buszon ült. Pompásan felépítette a történetet; nem tudom,
megírta-e valahol. Mászor irodalmi elemzéseket adott elő, kezében ott volt a kötet,
lapozgatta, elemezte a verseket. Most már ha olvasom Tandorit, akkor is hallok a
hangját. Nagylelkű ajándékot adott ezzel. Biztos vagyok benne, sok íróársamnak
vannak hasonló élményei.

T. Á.: – Közelítünk a könyv, a *Sárga könyv* felé, még ha az elhangzottak talán egyelő-
re kerülő útnak is tűnnek. Most akkor a szakmai kapcsolódásokra terelném a szót.

Sándor esetében első kötetét, a kritikai pályafutásának másfél évtizedét össze-
gyűjtő JAK-kötetet hoznám szóba, melynek címe: *Mi az, hogy beszélgetés*. Ebben,
amikor a tartalomjegyzéket nézegettem, meg persze a könyv anyagát olvastam,
akkor arra lettem figyelmes – és nem tudom, ezt mennyire fogadod el, Sándor,
mint reprezentatív tény –, hogy Pilinszkyról szól 4 tanulmány és Tandoriról 2 és
fél. Azért két és fél, mert, ugye, van két teljesen neki, illetve egy-egy könyvének

▼

8 FERENCZ Győző, „Levelek Tandori Dezsőtől”, *Pannonhalmi Szemle* 29, 1. sz. (2021): 74–84.

szentelt tanulmány, olvashatjuk a *Sárga könyvről* és a szonettekről írt elemzéseket, és van egy fél tanulmány, ahol Tandori osztozik Esterházyval.⁹

R. S.: – És Tandori jön ki jobban.

T. Á.: – Ez akár meglepő eredménye is lehet annak az írásnak, főképpen, ha a két befogadás későbbi eseménytörténetét, tanulságait szemléljük. Lehet-e olyan következtetést levonni választásaidból, hogy Tandorit tekinted generációja irodalmi főszereplőjének (Pilinszky akkor már a félmúlt vagy a múlt irodalmának számított). Tartalmazhat, sugallhat részedről ilyen közlést a kötet szerkesztése?

R. S.: – Azzal kiegészítve mondom, hogy igen, hogy van benne egy Petri-tanulmány is, az *El nem fordult tekintet*.¹⁰ Ha ezt is hozzáteszed, akkor válaszom: igen. Tehát én is úgy voltam, ahogy aztán Várady Szabolcs – aki nagyon hiányzik persze most innen, mert beteg –, aki írt egy lényegében sarkalatosan fontos tanulmányt Tandoriról és Petriről.¹¹ Én is azon a véleményen voltam, hogy ez a két nagy költője ennek a generációnak.

T. Á.: – Mielőtt tényleg a kötethez fordulnánk, még Győzöt is megszólítom, aki szintén többször írt Tandoriról. Talán, ha egyetlen reprezentatív esszédet vagy tanulmányodat kellene megneveznem, akkor a *Vázlat a pályáivhoz* alcímű darabot hoznám szóba.¹² Ott ugyanis, az addig befutott pálya ismeretében kulcsot kínálsz a második Tandori-kötet megértéséhez is. Érinteni-idézni fogom még azt a nagyszerű írást.

Most viszont, kérem, arról a 2006-ban megjelent Tandori-válogatáskötetről beszélj, melynek te voltál a szerkesztője.¹³ Nagyon speciális szembesülést jelent egy életművel, különösen egy ekkorával, amikor válogatást kell készítened belőle. Milyen koncepciókat építettél föl előzetesen magadban, hogyan láttál neki a munkának? Szembesültél-e a feladat során jelentős, a költői anyag oldaláról felmerülő kihívással?

▼

9 Az említett tanulmányok: RADNÓTI Sándor, „Talált tárgyak költészete: Tandori Dezső második kötetéről – 1974”; „Tandori szonettjeiről – 1976”; „»Lősz vögösöz«?: Tandori Dezső: A meghívás fennáll; Esterházy Péter: Termelési regény – 1980”, in RADNÓTI Sándor, *Mi az, hogy beszélgetés?: Bírálótok* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988), 212–255.

10 RADNÓTI Sándor, „El nem fordult tekintet: Petri György lírája – 1974”, in RADNÓTI, *Mi az, hogy beszélgetés?*, 129–148.

11 Utalás a következő írásra: VÁRADY Szabolcs, „Két költő: Töredék Tandori Dezsőről; Magyarázatok Petri Györgyhez”, *Valóság* 15, 2. sz. (1972): 89–96.

12 FERENCZ Győző, „Tandori: Vázlat a pályáivhoz”, *Holmi* 6, 4. sz. (1994): 503–514.

13 TANDORI Dezső, *Válogatott versek, vál., szerk., jegyzeteket írta: FERENCZ Győző* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006)

F. Gy.: – Az Osiris Kiadó igazgatója, Gyurgyák János azonnal elfogadta a javaslatomat, hogy Tandorinak helye van a kiadó remek Diákkönyvár-sorozatában. Ezzel kimondtuk: Tandori élő klasszikus. Zárójelben teszem hozzá, hogy az Osiris Klasszikusok-sorozatban pedig Kálnoky Lászlót sikerült kiadni, őt sem volt nehéz elfogadtatni. Nemzedékéből csak Pilinszky és Nemes Nagy kötetei jelentek meg ott, így Kálnokyt is a klasszikusok közé sikerült emelni. Visszatérve Tandorihoz, írtam neki, hogy mit szólna, ha megjelenne a Diákkönyvtárban egy válogatás tőle, és hogy szívesen végezném a válogatást. Elfogadja-e, és ha igen, milyen kívánságai vannak, mi kerüljön feltétlenül a kötetbe. Egyáltalán nem kívánt beleszólni, csak annyit kért, hogy ne a korai verseken legyen a hangsúly, és hogy a *Londoni Mindenszentek* mindenképpen legyen benne.

T. Á.: – Ez fontos szempont, a mai beszélgetés során bizonyára szóba fog még kerülni.

F. Gy.: – Mind a kettő kérésének könnyű volt eleget tenni, eleve így gondoltam én is. Remek alkalom volt, hogy alaposan végigolvassam összes verseskötetét. Nagyon sok versből kell kiválasztani egy karcsú kötetnyit. *A mennyezet és a padló*,¹⁴ *a Még így sem*,¹⁵ *A feltételes megálló*,¹⁶ *a Celsius*,¹⁷ *a megnyerhető veszteség*¹⁸ egyenként is többszöröse a válogatás terjedelmének. Arra törekedtem, hogy költészetének ne csak a reprezentáns darabjai legyenek benne, hanem a válogatás rajzolja meg egész pályáivét, érzékeltetve a fontos szakaszokat, váltásokat. Kompromisszumokat is kellett kötni, hiszen nagyon hosszú vers nem fért volna a könyvbe. Tandori örült a kötetnek. A hírek szerint reggelente felbukkant a kiadóban, vagy százötven példányt vásárolt.

R. S.: – Szétkapkodta.

T. Á.: – Na most, a következő már közös kérdés lenne. Látszólag még mindig nem a kiszemelt kötetéről szól, bár ahhoz is kapcsolódhat, természetesen.

Az Egy talált tárgy megtisztítása című könyv az újabb magyar irodalomtörténet állandó hivatkozása, irodalmi evidenciánk. Azt majd eldöntjük, hogy rögtön evidenciaként tűnt-e föl a kritika égboltján, vagy pedig azóta érte el ezt a státuszt.

▼

14 TANDORI Dezső, *A mennyezet és a padló* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1976)

15 TANDORI Dezső, *Még így sem* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978)

16 TANDORI Dezső, *A feltételes megálló* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983)

17 TANDORI Dezső, *Celsius* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984)

18 TANDORI Dezső, *A megnyerhető veszteség* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988)

Tandori későbbi nagyon terjedelmes életműve viszont nem minden szegletében evidencia.

Az olvasásnak, az olvasóknak is van történetük. Ahogy visszapillantotok, van-e, volt-e olyan korszaka a Tandori-olvasásoknak, amikor kicsit lemondtatok erről a szerzőről, mert elfáradtatok, vagy annyira nyilvánvaló volt az ő nagysága, hogy már nem volt benne az a keresni való, hiszen mindig szállította egyenletesen, minden évben, minden hónapban a sok magyar folyóiraton keresztül valamilyen jó művét? Hogyha így visszanéztek, van-e ilyen üresebb időszak a Tandori-olvasásokban, Tandori-figyelmetekben, amikor kicsit úgy éreztétek, hogy a nagy kezdetekhez képest talán most nem ott tart a szerző, ahol kellene-lehetne?

R. S.: – Rengeteg ilyen volt, de az ellenkezője is mindig volt.

Itt szóba kell hozni a *Holmi* című folyóiratot, ami nagyon számított Tandorira. Legszebb versei közül egy, a *Londoni Mindenszentek* a *Holmiban* jelent meg, és ez nagyon nagy boldogságot okozott.¹⁹ De kétségtelen, hogy sokszor kaptunk tőle olyan műveket, amelyekben egy érdekes poétikai tanulságra lettünk figyelmesek, nevezetesen, hogy a vers mindig ott fejeződik be, ahol az oldálnak vége van. Nem akart már átmenni egy következő oldalra. Na most, ilyenkor egy vita alakult ki a szerkesztőségben, Réz Pál, a főszerkesztő úr azt mondta, hogy visszaadni. Várady Szabolcs és én nagyon mereven azt mondtuk, hogy nem, hogy Tandori az a nívó, akinél nem adunk vissza. Általában mi győztünk, mert többségi szavazás volt, de ez mutatja, hogy ez egy problémát jelentett. Réz főszerkesztőnél nagyobb híve a *Londoni Mindenszenteknek* nem volt senki, el volt ragadtatva, és igazán hihetetlen boldog volt, ha talált egy nagy verset, és hát ez aztán igazán az volt. De máskor meg azt mondta, hogy se füle, se farka... Mi mindig következetesen kiálltunk mellette, és amikor a Magvető például lemondott Tandoriról, akkor én megkérdeztem az akkori igazgatót, hogy te vállalod azt az irodalomtörténetben, hogy te voltál az a kiadói igazgató, aki nem adta ki többet Tandorit. Mire ő dacosan azt mondta, hogy vállalja. Nem volt igaza, nyilvánvaló. Hihetetlen töltelék szövegmenyiséget hozott létre, de az igazság az, hogy ez is valahogy hozzá tartozott a dologhoz.

Mindig sokat gondolkodtam ezen a te válogatott köteteden, hogy nyilvánvaló, hogy ahhoz, hogy élvezni lehessen, egy kis válogatás kell a leggyönyörűbb versekkel. De a leggyönyörűbb versek körül ott van ez a hatalmas szövegtenger, ami nem olyan gyönyörű, de az is hozzá tartozik a dologhoz. Egyszer volt igazán nagy ez a dolog, amikor valóban ez a szövegtenger uralkodott, ebben a kötetben, és ez egy hihetetlenül jelentős kötet. Hát, erről majd még beszélünk nyilván.

▼

19 TANDORI Dezső, „»Londoni Mindenszentek«, *Holmi* 2, 1. sz. (1990): 83.

T. Á.: – Győző, volt-e, amikor lemondta Tandoriról?

F. Gy.: – Lemondani nem mondtam le. Néha bosszantott, hogy miket fordít. Miroslav Válek, akkori csehszlovák kulturális miniszter *Szó* című verseskötetét például miért vállalta?²⁰ Tudnék idézni belőle, de nem lenne fair. Utólag úgy látom, kicsinyes dolog volt a bosszankodásom. Azokat a terhelt sorokat lehet ironikusan is olvasni. Akkor volt az íráséhsége, hogy azt folyton táplálni kellett.

Az első köteteket, a prózáját is, hallatlanul izgalmasnak tartottam. Ha 1976-ban megjelenhetett egy olyan könyv, mint az *Itt éjszaka koalák járnak*,²¹ akkor talán mégsem volt olyan szörnyű a helyzet a kultúrában. A nyomdai kivitele is szokatlanul merész volt. Ebben a rövid időszakban Maurer Dóra tervezte a köteteket, *A mennyezet és a padló* volt az első, majd jött a *Még így sem*, *A meghívás fennáll*,²² a *Miért élne örökké*,²³ és még néhány további kötet. Egyik szebb, mint a másik. Ezután – a könyvek küllemében is – következett egy másik korszak, amikor főleg a prózáját nehéz volt áttekintennem.

Akkor gyanakodva figyeltem, mi történik. Mindenkinek vannak előfeltevései, elvárásai, irodalmi előítéletei. James Joyce életében mindössze négy könyvet írt (és persze más egyebeket is), de négy olyan könyvet, amelyekbe monomániás koncentrációval annyi anyagot tett, hogy szinte egy másik élet kell a befogadásukhoz. De hát nem elvárható, hogy mindenki így írjon. Meg kellett értenem Tandori poétikáját. Írta, írta magánjellegű monotóniáit, ahogy ő maga mondta egy versében,²⁴ de különös módon – legalábbis számomra – mindig érdekes volt, amit ír, a kevésbé sikerült művek is.

R. S.: – Mindenesetre elérte ezzel, hogy a legnagyobb magyar írók között ő az, akiről nincs monográfia. Hiába foglalkoztak vele sokan, de olyan ember, aki ezt az egész életművet át tudja látni és kezelni tudja egyszerre, ilyen még nem született.

T. Á.: – Most már tényleg a kötetről fogunk beszélgetni, de még egy kicsit mindig messzebből érintjük a kérdést. Fontos lehet a mai beszélgetés megértése szempontjából, hogy kortársakat, a kötet fontos kortársait szerettem volna meghívni, akik valamilyen módon, akár többféle funkcióban is (lektorként, szerkesztőként, kritikusként, pályatársként stb.) kapcsolódtak a kötethez megjelenése idején. Szóval, a kortárs pozíciója érdekelne.

▼

20 MIROSLAV VÁLEK, *Szó*, ford. TANDORI Dezső (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984)

21 TANDORI Dezső, *Itt éjszaka koalák járnak* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1977)

22 TANDORI Dezső, *A meghívás fennáll* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979)

23 TANDORI Dezső, *Miért élne örökké?* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1977)

24 A megidézett vers: TANDORI Dezső, „Magán-érdekű s más monotóniák”, in TANDORI, *A mennyezet és a padló*, 153–155.

Van Komlós Aladárnak néhány nagyon szép bekezdése a *Problémák a Nyugat körül* című művében, ahol arról a ritka és visszahozhatatlan izgalomról ír, mely egy-egy Ady-közlést vett körül, előzött meg a 20. század legelején. Ezek szerint, aki ezeket a verseket nem a Nyugat Figyelő-rovata előtt pillantja meg, az valami nagyon fontosat elveszít a művek hatáselemei közül.²⁵

Azon gondolkoztam, hogy Tandori kötetének van-e olyan jelentése, ami 1973, vagyis a hatvanas évek vége, a hetvenes évek eleje atmoszférájához kötődik? Tudtok-e ennek a kötetnek ilyen kultúrtörténeti konnotációiról? Hogyan látjátok: aki nem volt kortársa ennek a kötetnek, mint ahogyan ti azok vagytok, az szükségszerűen mással szembesül, amikor olvassa a szövegeket? Ez a látvány vajon szegényesebb-e, mint a kortársnak a látványa?

R. S.: – Inkább azt mondanám, hogy nem. Időben gazdagodik ez a kötet, miközben természetesen vannak olyan elemei, amelyek akkor robbantak. *A betlehemi istállóból egy kis jószág kinéz*, és utána egy sakkleírás három jellel.²⁶ Ez ma már nem tűnik akkora ötletnek, akkor nagyon nagy ötletnek tűnt. De hát ilyenek vannak, amelyek történelmivé válnak. De maga a kötet egészében továbbra is megdöbbentően nagy ma is, ahogy most az elmúlt napokban újraolvastam, igen.

F. Gy.: – Én is ezt gondolom. Nem tudom persze, milyen lehet ma először olvasni. Nem érzékelem, hogy az idő bármit fogott volna rajta. Akárhányszor újraolvastam, hogy „Ugyanez elmondható bármiről”,²⁷ továbbra is remek filozófiai vicc. És továbbra is halálos, hideglelős élmény átélni, amit az üres oldal közöl: a semmit.

R. S.: – Van egy vonatkozás: aki olvassa ezt a kötetet, kérdés, hogy olvasta-e előtte a *Hamlet*-kötetet,²⁸ mert ennek az egyik hihetetlen nagy jelentősége a kettő egybeolvasása volt, hogy mit csinált ott Tandori, és mit csinált ebben. Lényegében azt lehetne mondani, hogy annak pontosan az ellenkezőjét. És az az érdekes, hogy noha ez hihetetlen eredeti volt, nem volt kivételes ebben a korban. Mert két példát is tudok mondani.

Az egyik egy generációval idősebb, Pilinszky, aki ugye írta azokat a hihetetlen ritka és ritkán megszólaló verseit, amelyek olyan kevesek voltak, hogy minden egyes újabb kötetében újra meg kellett jelentetni egész addigi életművét. És hát

▼

25 „De nem az én dolgom megállapítani, mit jelent Ady a mai vagy holnap fiataloknak. Csak azt tudhatom, mit jelentett kortársainak és a következő nemzedéknek.” Ld. KOMLÓS Aladár, „Ady”, in KOMLÓS Aladár, *Problémák a Nyugat körül* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978), 88.

26 Tandori idézett sakkversének „szövege”: „Hc3”. TANDORI Dezső, „A betlehemi istállóból egy kis jószág kinéz”, in TANDORI Dezső, *Egy talált tárgy megtrágyázása* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1973), 74.

27 TANDORI Dezső, „(Ugyanez elmondható bármiről)”, in TANDORI, *Egy talált tárgy megtrágyázása*, 46.

28 TANDORI Dezső, *Töredék Hamletnek* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968)

mindenki, a teljes magyar közönség el volt ragadtatva. És akkor egyszer csak az a meglepetés ért mindenkit, hogy megjelent egy új kötete, *Szálkák* volt a címe,²⁹ ami már terjedelemben is a többszöröse volt az addigi egész életműnek, másrészt pedig egy egészen más hangot szólaltatott meg. Én emlékszem, hogy kortársai rettentően csalódtak, például Lator László erről sokat beszélt, de mások is, hogy eddig volt valami, ami tökéletesen eredeti volt Jancsiban, és most pedig azt csinálja, amit a nyugati költészet általában. De ez nagyon nem így volt, ez megint egy nagyon eredeti költészet volt, csak épp az ellentéte valóban annak a korábbi költészetének, amelynek minden egyes versben ott volt az egyedi, önmagára utaló szubsztanciája. Néha előfordult, hogy utalt egy másik saját versére: „Emlékszel még? (...) S a lovasok! A lovasok!...”³⁰ De lényegében mindegyik önmagában egy atom volt, és itt pedig, a *Szálkákban* a kötet jelentette a művet, nem az egyes versek, melyek mindegyike fantasztikusan szép és érdekes volt.

Nádas – és ez már Tandori generációja. Nádas megírta az *Emlékiratok könyvét*,³¹ amely az európai vallomásos irodalom utolsó nagy műve, igazi nagy alkotása egy olyan irodalomnak, amely Szent Ágostonnal kezdődik. Utána egy tökéletesen ellenkező könyvet írt. Ebben a vallomásos irodalomban, az *Emlékiratok könyvében* a test titok, amit állandóan hihetetlen bátorsággal feltár: a test válaszol minden egyes gondolatra, a gondolat maga is test, és ez titokként jelenik meg, amelynek a pátosza éppen az, hogy milyen hihetetlen felszabadító, ha ezt feltárom. A következő könyvben, a *Párhuzamos történetekben*³² azonban ez maga a teljes természetesség, teljes evidencia. Azt lehet mondani a szokásos módon, hogy az a modern irodalomnak egy utolsó nagy alkotása, és ez meg a posztmodernnek egy alkotása.

Itt van Tandori, aki lényegében befejezi azt a József Attila–Pilinszky-vonalat, aminek az ő *Hamlet*-könyve az utolsó igen nagy teljesítménye, amely mögött már ott van az a kérdés, hogy mi lehetne a tárgya ennek a rendkívül erősen személyes költészetnek, amely azonban a személyességet a maga csúcsain próbálja értelmezni, és nem a mindennapjaiban. És akkor itt rácsap ez a kötet, ami tökéletesen ellentéte ennek a dolognak, ami, ha az felülstilizált, ez tökéletesen alulstilizált, a legjelentéktelenebb mindennapi elemekből, az érdektelenből, valóban arról, amit mindig bármiről el lehetne mondani, abból csinál költészetet. Ez döbbenetes fordulat, és itt három példánk is van erre, hogy valaki a saját életművében létrehozott egy ilyen fordulatot, és ennek a nagy emlékműve ez a könyv.

29 PILINSZKY János, *Szálkák* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972)

30 Hivatkozás az alábbi versre: PILINSZKY János, „Utószó”, in PILINSZKY János, *Nagyvárosi ikonok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), 107.

31 NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986)

32 NÁDAS Péter, *Párhuzamos történetek* 1–3. (Pécs: Jelenkor, 2005)

T. Á.: – Valóban, a korabeli recepciónak is egy teljesen természetesen visszatérő véleménye, szinte kiindulási alapja volt, hogy készen állt egy költő, és hogy egy másik költő jelent meg a második kötetben. Sokféle megoldás született, mely magyarázni igyekezik ezt az óriási, nem is változást, inkább átváltozást. Győző már említett *Pályáívtanulmányában* van egy nagyon emlékezetes megfigyelés – a tölcsermetaforára gondolok –, mely modellálja ezt a folyamatot. Elmeséled, hogyan?

F. Gy.: – Te mondd, mert nem nagyon emlékszem.

T. Á.: – Akkor inkább felolvasom. „A *Töredék és a Talált tárgy* viszonya körülbelül úgy képzelhető el, hogy az első kötet, mint egy tölcser szükülete, megközelíti, de el nem éri a teljes szótlanságot. A második kötet viszont épp ellenkezőleg, fordított tölcser: egyre bővebb sugárban önti a verseket, és – legalábbis az olvasó befogadóképességének szempontjából – a végtelen hangmennyeség felé közelít.”³³ Itt szakítom meg az idézetet, mely folytatódik még.

F. Gy.: – Ezt talán nem kell magyarázni. Vagy igen?

T. Á.: – Lehet, hogy nem.

F. Gy.: – Lehetséges egy másik szempont is: a *Töredék Hamletnekben* van egy-két olyan vers, amely akár a *Talált tárgyban* is lehetne. A *Vissza az égbe*,³⁴ úgy gondolom, ilyen. Ezt a hosszúverset, ha jól tudom, Tandori azért írta, mert a kötet túl vékony volt, ki kellett egészíteni. Ezért írta ezt a Samuel Beckett-i ihletésű verset. A részleteket biztosan jobban ismered, Ákos. Viszont a *Talált tárgynak* az első ciklusában vannak olyan versek, amelyek az első kötet koanjaira emlékeztetnek. Vas István 1972-ben *A ragasztás diadala* címmel³⁵ tanulmányt írt Tandori *Mottók egymás elé*³⁶ című verséről, amely kötetben jóval később, 1976-ban jelent meg *A mennyezet és a padlóban*. Amit Tandori a *Talált tárgy* verseiben – majdhogynem elméleti szabatsággal – megfogalmazott, azt *A mennyezet és a padló* számozott szonettjeivel, strofikuss és történeteket elbeszélő félhosszú verseivel áttette a költészet gyakorlatába. De a kötetben akad néhány olyan vers is, amely a *Talált tárgy* közvetlen folytatása. Ilyen a *Mottók egymás elé* vagy a totó-vers, a *Posztumusz játékszervény*.³⁷

▼

33 FERENCZ, „Tandori: Vázlat a pályáívhöz”, 508.

34 TANDORI Dezső, „Vissza az égbe”, in TANDORI, *Töredék Hamletnek*, 67–93.

35 VAS István, „A ragasztás diadala”, *Új Írás* 12, 12. sz. (1972): 20–24.

36 A vers első közlése ugyanabban a folyóiratszámában, Vas esszéje előtt történt meg: TANDORI Dezső, „Mottók egymás elé (Pasziánsz)”, *Új Írás* 12, 12. sz. (1972): 18–20.

37 TANDORI Dezső, „Posztumusz játékszervény”, in TANDORI, *A mennyezet és a padló*, 24–25.

Igaz ugyan, hogy a *Töredék Hamletnek* verseivel eljutott egy folytathatatlan végpontig, és a *Talált tárgyban* hirtelen mást kezdett el, az itt kialakított új poétikáját pedig a következő kötetétől folyamatosan kiteljesítette, de bármilyen radikálisnak tűnnek is a váltások, finom átmenetek kötik össze őket.

Vas 1972-ben azt írta, hogy őt még soha úgy föl nem bosszantotta vers, mint a *Mottók egymás elé*. Hogy Tandori szemtelenül összevágja Kosztolányi Csáth Gézának című versének hosszú részleteit és egy elsősegélynyújtási kézikönyv passzusait, és nincs egyetlen sor, amelyet ő maga írt volna. Vas bár bizonyára őszintén dohogott, de el kellett ismernie, hogy Tandori annyira előre szaladt, hogy nincsenek eszközei a vers értelmezéséhez. Igaz, Vas külső segédeszközök nélkül is nagyszerűen elemzi. Ami az akkor még rendelkezésre nem álló segédeszközöket illeti, a hatvanas évek végén indult el, de csak később ért el ide a dekonstrukció irodalomtudományi elmélete. A *Talált tárgy* ennek valóságos példatára. Nem valószínű, hogy Tandori olvasta volna Derrida 1967-ben megjelent *Grammatológiáját*, de amit ebben a kötetben csinált, az költői megvalósítása mindannak, amit a dekonstrukció mond általában a nyelvről, a jelentésszóródásról, a jelentéstulajdonítás problémáiról. A könyv – igen szórakoztató módon – szinte szemlélteti ezeket a tételeket, amikor például üresen hagyja az oldalt, befejezetlenül a mondatot, hiszen bármi állna is ott, csak a hiány helyére mutatna. Ez annak a fényében is elgondolkodtató, hogy a *Töredék Hamletnek* eredeti címe az lett volna, hogy az *Egyetlen*. A *Talált tárgyban* viszont azt mondja, hogy nincsen „egyetlen”. Vagy ha van, másképpen, mint addig hinni lehetett.

R. S.: – Közben egy nagyon érdekes filológiai felfedezést tettem, mert az én kötetemben, amely a második kiadás, itt van a *Mottók egymás elé*.³⁸

T. Á.: – Igen, ez az Enigma folyóiratot is megjelentető kiadónak a publikációja, melynek az volt a nagy ígérete, hogy a cenzúra által eltávolított verseket visszaállítja helyükre, mintegy megismerteti az olvasót, évtizedekkel később az eredeti könyvtervvel. Domokos Mátyás a 2. világháború utáni szépirodalom hányatott sorsú alkotásait bemutató *Leletmentés* című könyvében ugyanis cenzúrázott kötetként mutatja be Tandori munkáját. Domokos közlése szerint vannak belőle szándékosan, kiadói nyomásra kihagyott darabok. A Szépirodalmi Kiadónál kezdte ez a kötet a pályafutását, ahonnan többéves huzavona után – vélhetőleg a már csökkentett tartalmú kézirat – átkerült a Magvetőhöz.³⁹ Az Enigma az 1990-es években

▼
38 TANDORI Dezső, „Mottók egymás elé (Pasziánsz)”, in TANDORI Dezső, *Egy talált tárgy megírásának története* (Budapest: Enigma, 1995²), 95–98. (A kötet harmadik kiadásából megint hiányoznak az itt visszaiktatott alkotások: TANDORI Dezső, *Egy talált tárgy megírásának története* [Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2000]).

39 DOMOKOS Mátyás, *Leletmentés: Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában: 1948–1989* (Budapest: Osiris, 1996), 197–209.

rekonstruálta az eredeti kötettervet. Például ebben újra olvasható a Bojtár Endre által külön tanulmányban méltatott⁴⁰ *Godot-ra várva* című, repülési térképeket magába foglaló konceptuális költemény is. Szóval, ezek mind visszakerültek ebbe a kötetbe.

R. S.: – Értem. Egy megjegyzés arról, hogy ő olvasott-e *Grammatológiát*. Semmi filozófiát nem olvasott, ha nem ő fordította. És amikor megkérdezték tőle, hogy „Dezső, miért fordítod te Kantot?”, akkor azt mondta, „hogy legyen mit a tejbe aprioritanom”.

Most hadd mondjak valamit erről a *Mottók egymás eléről*, mert valóban erre Vas István hívta fel a figyelmet, és amikor kibosszankodta magát, akkor kimutatta, hogy ez egy remekmű. És valóban egyet kell vele értenünk. Ugyan egyetlen önálló sora nincs, de az, amit csinál, az egy vadonatúj dolog. Egyrészt sokkal jobb verssé teszi Kosztolányi művét, kihagyja belőle a trianonozást. Tehát azokat a sorokat, amelyek arról beszélnek, hogy Szabadkán milyen szomorú, hogy most csak szerb beszédet lehet hallani, és hogy a *Patrona Hungariae* lenéz ránk, és nem tudom micsoda, ezek kimaradtak, amik rontják ennek a versnek a színvonalát, mármint az eredeti, Csáth Gézáról szóló Kosztolányi-versnek a színvonalát. Másrészt, ugye, Kosztolányival van egy probléma, miközben a legnagyobb költők egyike a huszadik században. Ez a bizonyos túlzott édesség, a „mennyei lanolin” az *Ilonában*, és az „arra ringó / könnyűcske hintó / mélyébe lebben...” (*Hajnali részegség*) – ma már úgy érezzük, hogy túlzásba vitt kizsákmányolása a rímnek és a ritmusnak. Most ezt ő nyilván ebben a versben is érzi, de azzal, hogy ellensúlyozza egy ugyancsak a Csáth Gézára nagyon erősen vonatkozó, nevezetesen Csáth Géza szörnyű öngyilkosságára utaló – hogy megöli a feleségét, és utána emészti el saját magát –, ezt ezekkel az egészségügyi, vagy inkább azt mondanám, hogy baleseti tanácsokkal ellensúlyozza. Ezzel létrejön az egyensúly, a túlzott édesség, a nyugatos édesség és a próza között, ami hihetetlen erőssé teszi ezt a verset, egy Tandori-verssé, miközben egyetlen sora sem az övé.

T. Á.: – Megidézném egy picit Várad Szabolcsot és Két költő című tanulmányát. A későbbi Tandori-kutatás megannyi problémáját – például a két első kötet közötti kérdéses kapcsolódás módját – megjelenítő írásában azt a nézetet képviseli, hogy a két könyv között nem ellentét feszül, nem meghaladási kényszer figyelhető meg, hanem folyamatosság épül ki, folyamatos átjárás van közöttük – amiről és ahogyan most Győző kezdett beszélni. A Várad-tanulmány nem köte-

▼
40 BOJTÁR Endre, „A mű-szubjektum metamorfózisai (Tandori Dezső: *Godot-ra várva*: 11 *aero-mobil*)”, in BOJTÁR Endre, *Egy kelet-európai az irodalomelméletben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 105–129.

tekben, ciklushatárokbán, elkülönülő korszakokban gondolkodik (persze ennek egyik oka, hogy az esszé megírása idején Tandori második kötete még váratott magára, csak kéziratok ismertek a kollégák-barátok körében), hanem „a kezdetek időrendjében” olvasható műveknek „szinte versről versre látható folyamat”-áról.⁴¹ Ez, ugye, határozottan más hozzáállás, mint a periodizációt általában központi kérdésként kezelő Tandori-recepció álláspontja.

Egy másik fontos korai Tandori-kritikában, Radnóti Sándor *Talált tárgyak* költészete című írásában pedig elhangzik az a megállapítás, hogy a Tandori-versnek a kötet az éltető közege.⁴² Még ha ez így is van, elmondható, hogy a magyar könyvkiadás még ebben a nagyon termékeny időszakában is képtelen volt követni ezt az irodalmi „termelést”. A Tandori-hagyatékba pillantva (és egyelőre tényleg csak a pillantásnál tartunk), ez óriási anomáliákat mutat föl: elmaradt, félbehagyott, lerövidített, másképpen megvalósult kötetek, vállalkozások sorát. A *Talált tárgyak* kötet anyagának létrehozása után például egy, de inkább másfél vagy két kötetnyi „rákészülés”-re lehetünk figyelmesek, mely majd végül A mennyezet és a padló hangjának megtalálásához vezet el. De az is látszik, hogy egyszerre, egymásra torlódva jöttek létre bizonyos kötetek. Mindez mintha azt mutatná, hogy Tandori írásgyakorlata, irodalmi felfogása ellentmond annak az irodalmi intézményrendszernek, mely kötetekben szokott gondolkodni. Igen izgalmas ambivalencia tehát, hogy Tandorinál nagyon sokszor megemeli az egyes művek színvonalát, jelentőségét a kontextus, amit nevezzünk kötetnek vagy ciklusnak, és hogy mit tudott ezzel a kérdéssel kezdeni a korabeli irodalmi nyilvánosság. A Magvető Kiadó példája is igazolja, hogy ez a feszültség néha drámai szituációkat szült.

Látszódik, hogy pályája során ez mindvégig egyszerre egy esztétikai probléma és egyben az irodalmi működés, a művészi jelenlét problémája. Vajon egy jó, vagy elég szigorú szerkesztő hiányzott Tandori mellől, aki képes összeegyeztetni a különféle igényeket?

R. S.: – Nem hiszem, hogy ezen múltott volna. Tandori egy természeti jelenség volt, amit így kellett felfogni, ahogy volt. Vitatnám egyébként, talán akkor túl erősen ez volt az érzés, hogy rácsapva és ellenkezőjét mondja a második kötet az elsőnek. Azért voltak, akik ezt cáfolták, mint ezek szerint Szabolcs is. De azért, ha nézzük *A lélek és a test: Nagy ének és kis ének* című ciklus Első részét, ahol azt mondja, hogy „Akárhogy is, ezt (mit?) / fölébe írhatom: mert // (– ezt: »Aki elveszti egészét, / megeléti stb.)”.⁴³ A mű alapja egy vers, egy négysoros vers a *Töredék Hamlet*nek:

▼

41 VÁRADY: „Két költő”, 90.

42 RADNÓTI, „Talált tárgyak költészete”, 126.

43 TANDORI Dezső, „A lélek és a test – Nagy ének és kis ének: Első rész”, in TANDORI, *Egy talált tárgy megírása* (1973), 142.

„Aki elveszti egészét, / megleli részeit. // Őrzöd pár töredékét, / idegen egészeit.”⁴⁴
 Ez egy rendkívül tömör négysoros vers, ami nagyon jellegzetes hangú. Most itt egy igen-igen sok soros versben azt mondja, hogy „MILYEN RÉSZLETES VOLT!”, mennyivel / RÉSZleTEseBb, hogysen egészét / elveszíthette, (hettem, ill.: / a férfi szereplő, majd) / volna, ellenkezőleg: Ő, ...”⁴⁵. Egyébként ez jellegzetessége a kötetnek, hogy nincs vagy alig van felolvasható vers benne. Képpé, jelekké válnak olykor a versek, és mindig ott vannak ezek a zárójelek, javítások, amelyek lehetetlenné teszik, hogy ezeket előadjuk. Ez csak olvasásra szóló költészet. De hát ez önmagában is egy nagy vicc, hogy egy négysoros, tömör vers „MILYEN RÉSZLETES VOLT!”, de ugyanakkor egy hihetetlen kritikája és egy hihetetlen éleselméjű kritikája annak a korábbi írásmódnak, hogy „mennyivel / RÉSZleTEseBb, hogysen egészét / elveszíthette, (hettem, ...) volna. Hogy hiába beszél az egész elvesztéséről, abban a formában, abban a tömör négy sorban nem veszíti el „egészét”.

F. Gy.: – Ezekről az éles elméjű, kritikai viccektől olyan szórakoztató olvasni Tandorit. Itt van például *A Lélek és a test – nagy ének és kis ének* című vers. Nem derül ki belőle, hogy mi itt a nagy ének, mi a kis ének. A vers élén egy ötvenöt függőleges betűkből szedett mondat áll,⁴⁶ amely azt közli az olvasóval, hogy minden betű egy sor. Ezután következik a négy részre (és függelékre), azon belül huszonnégy számozott egységre tagolt mű, amely a legkevésbé sem énekszerű. A szaggatott, mozaikszerű elbeszélés mögött azonban kitapintható egy történet, és felsejlik a test és lélek párbeszédének irodalmi hagyománya. Csak az angol irodalomban a középkortól Andrew Marvellen át W. B. Yeatsig számos jelentős művet lehet felsorolni előzményként. Tandori versében sok az utalás magára a műfajra, amelyet szinte a felismerhetetlenségig darabokra szed.

Te tudod, hogy hol van itt a kis ének és hol a nagy? Vagy hol van a cím megfejtése?

T. Á.: – Nem, és mikor most dolgoztunk a kiállítással kapcsolatban, akkor azt találtam, hogy a tartalomjegyzék – melynek elkészítése fontos kiadói, szerkesztői feladat – nem is igazán passzol az anyaghoz, valahogy nem is fedti le azt, ami aztán a könyvben ott van.

▼

44 TANDORI Dezső, „Egy sem”, in TANDORI, *Töredék Hamletnek*, 29.

45 TANDORI, „A lélek és a test...”, 142.

46 TANDORI, „A lélek és a test...”, 141.

F. Gy.: – Tandori alcímet is adott: *Intarzia*, meglehetősen talányos. De talán éppen a hagyomány felelevenítésének és megszüntetésének kettőssége lehet az értelmezés kulcsa.

T. Á.: – Újraszületik ott a probléma.

F. Gy.: – Ez is egy felolvashatatlan Tandori-vers – a logocentrizmus-fonocentrizmus problémájának versben megtestesült példája.

R. S.: – Miközben nem olvasta a *Grammatológiát*. Wittgensteint olvasott.

T. Á.: – Arra gondoltam, beszéljünk még a kötetnek egy másik hangsúlyos oldaláról, az irodalmi hagyományhoz való viszonyáról – ezt egyébként Sándor már szóba hozta Pilinszky és Nádas példája, analógiája kapcsán. Például van Lengyel Balázsnak egy kritikája,⁴⁷ aminek már a címe – *Rába, Tandori – is szerintem nagyon beszédes, amennyiben értékelést, sorrendet is jelölhet. A kritikus a két költő aktuális kötetét (Rábától a Lobbanásokat, Tandoritól az Egy talált tárgy megtisztítását)* állítja egymás mellé, egymással szembe, és Tandori kötetét kapcsán az a konklúziója, hogy ezek nagyon jó gondolatok, az irodalmi műhelynek igen szellemes jegyzetei, de semmi közülük a költészethez. Ellenben ott van Rába György, aki valahogy ugyanebből az anyagból költészetet tud létrehozni.

Az elégedetlenség, hogy ez az anyag nem tud szervesülni az őt megelőző magyar költészeti hagyományhoz, azóta is képviselteti magát. Válogathatók a megjegyzések közül, melyek, azt hiszem, nem rosszindulatú, de jellegzetes véleményeket képviselnek. Például: Grendel Lajos publikált egy kötetet a modern magyar irodalom történetéről, ahol azt írja, hogy „A *Talált tárgy* a magyar költészeti tradíció – elnézést e frivolnak és talán nem ideillőnek tekinthető megfogalmazásért – egész pályás letámadása a neoavantgárd, mindenekelőtt a konceptualizmus és a minimalizmus irányából, ad absurdum vive azt egészen a szövegtelenítésig”⁴⁸ – és így tovább. Nem magányos hangok ezek, melyek szerint, lehet, hogy ez zseniális dolog, de nem kapcsolódik előzményeihez, és talán nem is folytatható.

Mi erről a véleményetek? Szerintetek szervesült-e Tandori innovációja? A nyolcvanas évek fiatal magyar irodalma, Esterházy, majd Garaczi és nemzedéke számtalanszor bevallotta, milyen sokat köszönhet a korai Tandorinak. Ezek a hivatkozások, hűségnyilatkozatok elfogadhatók hatástörténeti bizonyítékként?

▼

47 LENGYEL Balázs, „Rába, Tandori”, *Élet és Irodalom* 18, 7. sz. (1974): 11.

48 GRENDL Lajos, *A modern magyar irodalom története: Magyar líra és epika a 20. században* (Pozsony: Kalligram, 2010), 442.

R. S.: – Lengyel Balázsnál az volna a csoda, ha ezt ő megértette volna. Egész életében volt felesége, Nemes Nagy Ágnes költészetének a bűvöletében élt. Hozzá kell tenni, hogy Nemes Nagy Ágnes a Petőfi-gimnáziumban tanára volt Tandorinak, látta Tandori tehetségét, és az első kötet örömet okozott neki. És egy rettenetes csalódást hozott a második. Lengyel Balázs egyébként ugyanígy reagált Pilinszky *Szalkák*-beli változására, ott is úgy érezte, hogy elárulta a költészete eszményét.

És valóban, ha az előbb mondtam ezt a tömör négysorost, amit itt felbont és bőbeszédűnek nevez, akkor említhetem magának az első kötetnek a címét: *Töredék Hamletnek*. Ezek nem töredékek. Valójában az új, a második kötet a töredékek kötete. Tehát innen visszatekintve, azokat a korábbi műveket nem lehet töredéknek nevezni. Ez a generáció nem volt képes ezt akceptálni. Az első kötetet abszolút megértették, de innentől kezdve feladták Tandorit. A következő generáció viszont meglátta a hatalmas nyelvi fordulatot. Mert a kötetnek egy hátsó, de állandóan jelenlevő kérdése az, hogy mi költészet még, tehát mi az, ami még költészetnek nevezhető?

Esterházy híresen mondta, hogy nem vagyunk méltók arra, hogy megoldjuk Tandori saruját.⁴⁹ Tehát egy hihetetlen nagy és komoly, iróniát is tartalmazó gesztus, hogy a nyelvnek a nagy fordulatát, a magyar költői nyelvnek és a magyar irodalmi nyelvnek a nagy fordulatát Tandori hajtotta végre, és ők csak követik.

T. Á.: – Ez a kérdés különösen szólhat hozzád, Győző, hiszen Nemes Nagy Ágnes életművének kutatója, hagyatékának gondozója, a szerzőnek ismerőse, ismerője vagy. Hogyan láttad, tapasztaltad mindezt ebből a közelségből? Nyilván nem az intimitásokra vagyunk kíváncsiak ebben az esetben, nem Nemes Nagy magánvéleményére vagy a kapcsolatuk alakulására, hanem egy esztétikai nézőpont kifejtésére.

F. Gy.: – A *Talált tárgy* után nem tudták követni Tandorit. Nemes Nagy, aki tanára volt, és elmondta, mennyire izgult egyetemi felvételi-jénél, bizonyosan nem ezt a pályát várta tőle. Azt nem hiszem, hogy nem értette volna, amit a *Töredék Hamletnek* után csinált, de nem értett egyet vele. A *Talált tárgy* éles szakítás volt az ő költészetfelfogásukkal. Tandori radikalizmusát mutatja, hogy visszafelé is tett egy-két szubverzív mozdulatot. 1995-ben megjelent a *Töredék Hamletnek*

▼
49 A felidézett szövegrészlet: „Zárójel, mondtam, mert eszembe jutott, március 18-a volt, hogy Tandori nem kapott Kossuth-díjat. Az a változás, amely az ún. új prózához köthető, az vele kezdődött. Mindnyájan sokat köszönhetünk neki. Ami pedig az újítások »leleményességét és sokoldalúságát« illeti, idézet a rám vonatkozó K.-díj laudációból, nos, így mondtam, nos, a saruja szíjait megoldani is méltatlanok volnánk. Általában azt hiszem, több a kapcsolat próza és költészet között (Petri, Oravecz, Várady – a kezdeteket említve). Zárójel bezárva, mondtam.” ESTERHÁZY Péter, „Arra gondoltam, hogy az le”, in ESTERHÁZY Péter, *Egy kék haris* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1996), 196.

programszerűen szétírt kiadása,⁵⁰ 1999-ben az eredeti változat,⁵¹ de újraértelmező *Utószóval*, amelyben azt írja, hogy tévedés „nyelvkritikai költészetet” emlegetni vele kapcsolatban, „félreértés [...] még igen kitűnő elemzőimnél is: hogy itt a nyelvről lett volna szó. Hogy nálam, egyáltalán, a nyelvről lett volna szó. Nálam mindig arról volt szó, hogyan lehet létezni, mikor igazából nem lehet. Nem a nyelv, hanem a meglét lehetőségei kerültek kérdőjelek közé nálam.”⁵² Végül 2009-ben a *2 és fél Töredék Hamletnek* címmel adott ki egy kötetet,⁵³ bevégezve ezzel azt a műveletet, amelynek során egyszerre őrizte meg az eredeti kötet különállását életművén belül, és terjesztette ki rá újabb és még újabb poétikáját. A *Talált tárgy*hoz nem tért vissza ilyen módon: nem volt miért, abban ugyanis valóban megtalálta azt a tárgyat, amelyre szüksége volt: a költészetet, amelyben létezni tudott.

Tandori végig azt mondja, hogy bizonyosságot keres, erre utal a *Töredék Hamletnek* eredeti címe, *Egyetlen*, erre az a sok rag, ami elől hiányzik a szótő, az a sok zárójeles betoldás, hogy talán mégsem úgy van, ahogy mondja. „De a kérdőjelek mintha idézőjelekké váltak volna, így lehetett – kizáró önellentmondás nélkül – végigcsinálni, amit e kötet első (számomra) érvényes verse óta, így-úgy végigcsináltam.”⁵⁴ A probléma megoldhatatlanságának feloldását élete vége felé egy aforizmába sűrítette: „A világban csak a világon kívül lehet létezni.” A folyamatos visszatérés az első kötet problémájához azt mutatja, hogy a *Talált tárgy* verseivel ugyan radikális fordulatot hajtott végre, de egyben látta nagyívű pályáját.

R. S.: – Kész és félkész katasztrófának.

T. Á.: – Jó, hogy ez szóba került, mert az időnk fogy, és így átugrunk pár, nem kevésbé fontos kérdést – pl. szerzőnknek az avantgárdhoz való, szintén ambivalens viszonyát; a kortárs nemzetközi tendenciákkal való együttthaladásának kérdését –, hogy megérkezzünk egy újabb izgalmas problémához, a későbbi Tandorinak a pályakezdő köteteihez való kapcsolódásának kérdéséhez. Én mintha úgy látnám, hogy míg a *Töredék Hamletnek* verseit újraírja, vagy ahogyan a '90-es években kezelt esszéiben állítja: újraéli, addig hűvösebb viszony fűzte a második kötethez, nem foglalkozik vele, nem idézi annyit, nem emlegeti, főképpen nem éli újra.

50 TANDORI Dezső, *Töredék Hamletnek* (Budapest: Q. E. D., 1995²)

51 TANDORI Dezső, *Töredék Hamletnek* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1999¹)

52 TANDORI Dezső, „Utószó”, in TANDORI, *Töredék Hamletnek* (1999³), 126.

53 TANDORI Dezső, *2 és fél töredék Hamletnek* (Budapest: Kláris Kiadó – Q. E. D. Kiadó, [2009])

54 TANDORI, „Utószó”, 126..

A ma délelőtti konferencián Buday Bálint az önkomentáló Tandoriról beszélt,⁵⁵ aki 1978-ban ír egy hosszabb önkomentárt a *Híd*ba,⁵⁶ ami nagyon szokatlan gesztusnak számít ekkoriban tőle, a későbbiek tekintve is alig van párja annak a tanulmányának. De ezen túl, a későbbi évtizedekben nem preferálja ezt a kötetet, miközben az egész magyar irodalomkritika, az újabb líratörténet abszolút középpontba állította. Érdekes, megfontolásra méltó lehet ez a kettős vélemény: Tandori enyhe idegenkedése az anyagtól, és az újabb magyar irodalomtörténetnek azon tézise, hogy itt a pálya eleje az igazán fontos.

Tamás Gáspár Miklós Tandori halálára írt búcsúztatójában például így fogalmazott: „Ugyanaffajta történt vele, mint Wittgensteinnel: szűkszavúság, elegáns, magányos dadogás – aztán bőbeszéd, szövegtenger, a végén már locsogás, mindenmindegy, levegősen. [...] Tudta persze, hogy A talált tárgy klasszikus, mint a Zalán futása, sőt. Épp ezért ilyesmi nem nyugtalanította, nem akart újat, már megvolt.”⁵⁷ Ez különben egy elismerő nekrológ, talán mondanom sem kell. Nagyon szép a vége, így zárul, „Vigasztalhatatlan vagyok, de már azelőtt is vigasztalhatatlan voltam”.⁵⁸ De hát azért mégis magába foglalja azt a véleményt, hogy e költészet kezdetei hordoznak nagy, nemzetközileg is mérhető értéket. Tandori másfajta visszapillantása talán erre a tipikusnak mondható véleményre reagál.

R. S.: – Nem tudom, arra tényleg semmilyen válaszom nincs, hogy ha így van, miért tartotta fontosabbnak az első, mint a második kötetét. Bár lehet, hogy van erre válasz, de én ezt nem ismerem, nem tudom. Annak a folyamatleírásnak pedig, ami Tamás Gáspár Miklóstól elhangzott, ellentmond a tapasztalatom, az a tény, hogy újra és újra, minden korszakában hatalmas verseket találtam tőle. Úgyhogy semmiképpen nem tudom egy ilyen folyamatnak belátni ezt.

F. Gy.: – Világossá tette, hogy nem akar többé olyan verseket írni, mint a *Töredék Hamletnek* idején. Talán nem is tudott volna önisméltás nélkül. Viszont a *Talált tárgyban* kidolgozott egy másfajta poétikát, amely lehetővé tette, hogy folyamatosan tudjon írni. Ezt meg is valósította, de éppen emiatt bizonyos olvasói elvárásokat fel kell függeszteni. A mű mint zárt egész és más hasonló. (Nem mintha nem alkalmazná műveiben a klasszikus retorika fogásait, ha másképpen nem, hát a szabályok ironikusan hangsúlyozott hiányával). Néha nehéz kívánni, hogy mire megy

55 Buday Bálint előadásának címe: *A Szerző feltámadása – Az önkomentár mint lírai paratextus Tandori Dezső életművében*. Forrás 2024/11. 89–108.

56 TANDORI Dezső, „Mi mondható róla, mondható róla (I.)”, *Híd* 42, 1. sz. (1978): 72–88.; Tandori Dezső, „Mi mondható róla, mondható róla (II.)”, *Híd* 42, 2. sz. (1978): 209–223.

57 TAMÁS Gáspár Miklós, *Tandori nélkül*, hozzáférés: 2024. 08. 07. <https://merce.hu/2019/03/05/tgm-tandori-nelkul/>

58 Uo.

ki a dolog. Néha csak részletekre futja az olvasói türelemből. De ezzel együtt is érdemes volt figyelni, hogy mit csinál, mert a folyamatos írás szöveg hullámvázából időről időre koncentrált remekművek emelkedtek ki. Nem az új poétika ellenében, hanem annak eredményeként, azt alkalmazva, azon a nyelven, azon a hangon. Emlékszem, amikor folyóiratok friss számaiban megérintett, hogy vitathatatlan remekműveket tartok a kezemben. Most született. Úgy éreztem, valami fontos esemény részesévé váltam, amikor az *Élet és Irodalom*ban váratlanul ezt olvastam: „Ott élek én, ahol Mercutio / már mindörökkön együtt-vív Tybalttal...”⁵⁹ Vagy máskor: „Itt egyensúlyozok / egy gondolatjelen, / nem kérdés: »Átérek-e valahára...«! / Egy hídfő már amott / olyan szilárdan áll”, és így tovább, a vers címe: (1938 –).⁶⁰ Az *Új Írás*ban jelent meg a *Még így sem* számos darabja, szellemi izgalom volt látni, hogy Tandori milyen bámulatos könnyedséggel ontja szellemesebbnél szellemesebb nyelvi leleményeit-sűrítményeit: „Köz-tudottan helyszűkölünk / És észrevétlenség tolongat.”⁶¹

T. Á.: – Marno János példája jut eszembe, aki a *Szakadj ki* első olvasásának élményét festette hasonlóan plasztikus szavakkal előttem egy alkalommal.

F. Gy.: – Ezek a versek már első olvasásra elemi erővel hatottak, és mégis, úgy simultak bele Tandori életművébe, mintha mindig is meglett volna a helyük. Egyszerre voltak vadonatújak, és volt valami ráismerésszerű, ahogy olvastam őket.

R. S.: – Van egy verse, ami egy Párizs környéki lóversenypályáról szól. „3 ló, apjuk *Munkamániás...*” – így kezdődik.⁶² Az szerintem az európai elégiaköltészet egyik legsodálatosabb verse. De abban vannak olyan viccek, amiket valóban ez szabaddított fel. Például az, hogy „Leültem hát két padra”. Ez gyönyörű vers, egészen csodálatos. Ezt választottam ki elemzésre a Tandori halálakor írt nekrológomban,⁶³ mert az egyik kedvencem tőle. Az a kötet, amiben megjelent, *A Semmi Kéz*. Maga *A Semmi Kéz* is egy egészen csodálatos vers. Igen, az egy nagyszerű kötet, ott nagyon sok nagy, nagyon nagy vers van.

T. Á.: – Lényegében kaptam is válaszokat, miközben tervezgettem az utolsó kérdést. A későbbi pályát nézve, kötetként lett-e újabb ilyen koncentrált teljesítmé-

▼

59 TANDORI Dezső, „A vívóterem”, *Élet és Irodalom* 20, 2. sz. (1976): 14.

60 TANDORI Dezső, „(1938 –)”, *Élet és Irodalom* 20, 39. sz. (1976): 5.

61 TANDORI Dezső, „Round Pond avagy: a Kerek Tó”, *Kortárs* 20, 3. sz. (1976): 392.

62 TANDORI Dezső, „A húzott felhők vonói: Húzott felhők, három ló”, in TANDORI Dezső, *A Semmi Kéz* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1996), 78–79.

63 RADNÓTI Sándor, „Elvonják végképp – Tandori halálára”, *Mozgó Világ* 45, 3. sz. (2019): 127–128.

nye Tandorinak, ami fölért ezekig a magaslatokig? Hiszen a *Töredék Hamletnek* és a *Talált tárgy* kötetek minősítése – a mai beszélgetésünk, megosztott véleményetek alapján is fogalmazhatok így – nem kérdéses.

R. S.: – A *Semmi Kézt* jelölöm, teljesen egyértelmű.

F. Gy.: – Feltétlenül megemlíteném a közvetlen folytatást, *A mennyezet és a padlót* és a *Még így semet*. Mindkettő óriási teljesítmény. Számos darabjuk Tandori legjobbjai közé tartozik. A későbbi kötetek közül én is *A Semmi Kézt* mondanám, amelynek azonban sajátos sorsa van, más lett, mint aminek készült.

R. S.: – Hát, amiről nem beszéltünk, de az valóban a szélsősége az oeuvre-nek, a *Koppar Köldüs*,⁶⁴ amiről Margócsynak van egy nagyon érdekes elemzése.⁶⁵

F. Gy.: – Igen. A *Talált tárgy* után talán ez tekinthető újabb fordulópontnak. A *Talált tárgy*nak jelentős hatása volt a magyar költészetre, de radikalizmusa mintha kisimult volna. A *Koppar Köldüssel* viszont Tandori maga emelte a poétikai tétet. Az ilyen könyvek újdonsága megismételhetetlen, és nem is kell törekedni a megismérlésükre, az csak másolat lenne. Ahhoz, hogy termékenyítőleg hassanak, mélyebb poétikai megértésre van szükség, és azt hiszem, ez a maga módján meg is történt.

T. Á.: – Ezekről a felvetésektől – nagy vers és szövegtenger, elégiaköltészet és nyelvrontás, radikalizmus és visszaszelídülés – inspirálódva, úgy érzem, akár újra is indíthatnánk a beszélgetésünket, s talán önmagunk ismétlése nélkül is újabb, hasznos megfigyelésekhez juthatnánk. De itt most, a mindvégig figyelmesen hallgató közönségünkre is gondolva, feltételesen megállunk.

Köszönöm szépen a válaszokat!

A beszélgetés szövegét szerkesztette, a jegyzeteket írta: Tóth Ákos

▼
64 TANDORI Dezső, *Koppar Köldüs: Versek* (Budapest: Holnap Kiadó, 1991).

65 Utalás az alábbi írásra: MARGÓCSY István, „...lehul az ekzet”, *Holmi* 4, 6. sz. (1994): 857–861.

Fanni asszony zsolttárai

Radnóti Miklós Szent, szerelmi újraélés című 1927-es kiadatlan ciklusáról¹

Radnóti Miklós Szent, szerelmi újraélés (1927) című ciklusa² kivételesen szép és érzékeny darabja a költő zsongéinak, korai szerelmi költészetének. Ez az állítás akkor is tartható, ha a szoros olvasás jegyében figyelmen kívül hagyjuk az életrajzi vonatkozásokat, Gyarmati Fanni és Radnóti Miklós szerelmének dokumentumait.

Radnóti befogadástörténetére jellemző, hogy a vele foglalkozó kutatók egy fejlődési ívbe rendezve gondolják el az életművet, és ezért a kései versek nagyobb figyelmet kapnak az értelmezésekben, mint az első kötetek darabjai. A fejlődéselvű megközelítések mellett érvelnek, hogy a korai versek kevésbé jelentős, sőt egyenesen gyenge alkotások, és hogy Radnóti csak a háború és a holokauszt éveiben vált igazán nagy, érett költővé. Ilyen érvek mentén értekezik Radnóti költészetéről Lator László tanulmánya³ és Bori Imre monográfiája⁴ is. Jóllehet, ebben az időszakban szinte minden történeti munka hasonló szemléletmódot képviselve mutatta be a tárgyat, Radnóti esetében a fejlődéselvű gondolkodás összefonódott a „tragikus vég” felől közelítő értelmezésekkel, és ez hangsúlyeltolódásokhoz vezetett a befogadástörténetben: a recepció csaknem kizárólag a *Tajtékos ég* és a *Bori notesz* verseire koncentrált, és ezeket tartja a legjobban sikerült műveknek.⁵

A korai versekkel és a zsongékkal az utóbbi évtizedek Radnóti-recepciója sem vet igazán számot, holott ezek az első versek és próbálkozások az életmű egészét tekintve legalább annyira árulkodóak lehetnek, mint az „értettnek” tartott művek. Noha a zsongék közül nem került mindegyik megjelenésre, úgy vélem, ezek a szövegek is szerves részét képezik az életműnek: a kiadatlan versek árnyalhatják a költő gyakorlatáról kialakított képet, kiegészíthetik a már ismert versek értelme-

▼

¹ A tanulmány a Modern Líraelméleti és Líratörténeti Kutatócsoport 2024. január 12-én és 13-án rendezett, *A fej és részei irodalmi reprezentációinak poétikája és szemantikája* című konferenciáján elhangzott előadás bővített változata. A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatása mellett készült.

² A ciklusra, ha másként nem jelzem, az MTA KIK kéziratárának anyaga alapján hivatkozom: MTA KIK, *„Pepita fedelű füzet”*, Ms263/4.

³ Lator László, Radnóti Miklós költői fejlődése, *Irodalomtörténet*, 1954/3., 259–274.

⁴ Bori Imre, *Radnóti Miklós költészete*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1965.

⁵ Pilinszky János ennek kapcsán így fogalmaz: „Amit Radnóti életében egyedülállónak érzek, azt szálnalmas elvontsággal »szituációs zsenialitásnak« nevezném. Tehetségét – amely minden úgynevezett alkotóban alig több néhány százaléknál – egy kiszámíthatatlan helyzet, s méghozzá egy olyan tragikum növesztette fél, melyre indulásakor aligha számított. Fiatalkori költészetét néhány szürrealisztikus elem beszívargása jellemezte, majd egy váratlan és tökéletes hangvételű bukolikus líra.” Pilinszky János, Radnóti Miklós = *Publicisztikai írások*, szerk. Hafner Zoltán, Bp., Osiris, 1999, 732.

zését, vagy új irányt nyithatnak a befogadásban.

2005-ben ugyan megjelent Ferencz Győző jelentős, az addigi recepciót szintetizáló, filológiai és irodalomtörténeti szempontból egyaránt igényes monográfiája,⁶ az azóta eltelt időszak befogadástörténetét áttekintve azonban feltűnhet, hogy a Radnóti-életmű még most is teli van felfedezésre váró fehér foltokkal, és egyelőre a kritikai kiadás is várat magára. Ebből következően minden értelmezés hozzáad valamit a Radnóti költészetéről kialakított képhez, különösen, ha az egy nem kanonizált műről születik.

Ezen túlmenően, az itt tárgyalt ciklus az Ady-hatás feltérképezéséhez is jó támpontokat ad. Lőrincz Csongor mellett érvel, hogy Ady műveinek és poétikai magatartásának hatása a „másodmodern” alkotókra döntően a szerelmi líra területén ragadható meg: „Szabó Lőrinc és József Attila számára ebben a műfajban Ady kínálhatta az elutasítandó, vagy éppen pretextuális érvényességgel bíró mintákat.”⁷ Az Adyt és Radnótit összekötő hatástörténeti kapcsolat feltárásának Radnóti esetében további tétje is van: ezen keresztül az Adyval való poétikai rokonság igazolása mellett arra a kérdésre is pontosabb választ lehet adni, hogy hol a helye Radnótinak a „másodmodern alkotók” (József Attila, Babits Mihály és mások) között.

Epigonizmus vagy újraírás? Radnóti ciklusának „adys” vonásai

A *Szent, szerelmi újraélés* címe, vallási motivikája és szófordulatai Ady Endre *Léda asszony zsoltárai* című ciklusát⁸ idézik fel az olvasóban. A két költő versei között szóhasználatbéli hasonlóságokat is felfedezhetünk. A *Nyugatban* közölt 1909-es tanulmányában Laczkó Géza „szó-jongleur”-nek⁹ nevezi Adyt: állítását több tucat eredeti, melléknévi, határozószavas és jelzős szerkezet felsorolásával támasztja alá. Laczkó szerint Ady „[l]eleményes, de nem forradalmi. Hanem [...] az elem-rakás oly egyéni kézzel történik, hogy jogosult ma bizonyos fordulat[okat] »adys«-nak nevezni.”¹⁰ A *Léda asszony zsoltárai*ban is gyakran fordulnak elő „adys” fordulatok – túlstilizált, többszörösen összetett szerkezetek és halmozások (pl. „napvirág-szemű menyasszony”, a „napsugár-lelkű legény”, a „hű kutya-szemek”, a „fehér köntösös szűzi árny”, a „véres hús-kapocs”, „szerelmes ölü, áldott karú tó”; „nincs jajunk, könnyünk, szavunk”, „lelkem ódon,

▼
6 Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2009² (2005), 76.

7 Lőrincz Csongor, *Líra, kód, intimitás. A szerelmi költészet néhány kérdése Adynál és Szabó Lőrincnél*, *Alföld*, 2001/8., 88.

8 Ady verseire a következő kiadás alapján hivatkozom: Ady Endre: *Összes versei I–II.*, Bp., Osiris, 2006.

9 Laczkó Géza, Ady költői nyelve, *Nyugat*, 1909/10–11., 570.

10 Uo.

babonás vár” stb.). Radnóti zsengeinek és korai verseinek karakteres szóösszetételei Ady *hapax legomenonjaira* emlékeztetnek. Az olyan kifejezések, mint a *Szent, szerelmi újraélésben* olvasható „álmatagképű bús lovag”, „Bal Szerelemnek márványszobra”, „kín meszelővel fehérre mázolt”, „búsultan, csüggedt, méla szájjal”, „friss levélkönny”, „bús szerelmek víg tavasza”, „fénycsoda” kétségtelenül Ady hatását tükrözik. A máglya, a tűz, a ragyogás Radnótinál és Adynál egyaránt a szerelmi szenvedély képi megjelenítéseként foghatók fel. A „bús” jelző gyakori előfordulása pedig szintén tekinthető „adys” jegynek.

Amint azt az előzőekben hozott példák mutatják, Radnóti átveszi Ady verseinek szavait és stílusjegyeit – mégsem tekinthető pusztá epigonnak. Nem csupán imitálja Ady Léda-verseit, újra is írja, a saját képére formálja azokat. Jó példa erre a *Szent, szerelmi újraélés II.*, amely a *Hiába kísértsz hófehéren* című Ady-vers produktív átírásaként értékelhető. Ady verse így kezdődik:

Én beszennevezlek. Én beszennevezlek
A leghavasabb, legszebb éjen:
Hiába kísértsz hófehéren.

Színem elé parancsolom majd
Fehér köntösös szűzi árnyad,
Saját lelkemből fölcibállak.

Radnóti átemel konkrét motívumokat (pl. a fehér színt, a tisztaság képzetét, illetve a beszennevezés mozzanatát), de az egyes elemek újrendezésével és a József Attila-intertextus beemelésével¹¹ egészen más hangulatú verset alkot. Szemléltetésként a második és a harmadik strófát idézem:

Ezt a fehéres és hosszú árnyat,
Szeretném megcsókolni a kezedet,
Rácsókolva szerelmes vágyat.

Mint az anyajegy egy néma halotton,
Szeretném megcsókolni a kezedet.
Hogy a folt utána rajta maradjon.

▼

¹¹ „Mikor látlak, csak a szemedet nézem és szeretném megcsókolni kezedet merészen.” József Attila, *Egyszerű vers* (1922) = *József Attila minden verse és versfordítása*, a szöveget gondozta: Stoll Béla, Bp., Szépirodalmi, 1983, 33.

Míg Ady ciklusa a közismert toposzok kiforgatásával merész újragondolása a „szerelmi líra örökségének”,¹² Radnóti verssorozata hagyományosabb szerelmi vallomásnak tekinthető. A *Léda zsoldárait*ban egy szenvedélyes és egyenlőtlen szerelmi viszony bontakozik ki. A zsoldárok Istenhez és Istenről szóló vallásos dicshimnuszok, panaszdalok vagy hálaadó énekek: Ady azonban egy kis csavarral a szeretett másikat állítja Isten helyére, és már a címben maga fölé emeli az asszonyt. Léda mindvégig királynőként, bálványozott istennőként jelenik meg a ciklusban: az alakjához kötődő „fehér” szín (lásd pl. „fehér nyakad”, „fehér asszony”, „fehér, kis kéz” stb.) a tisztaság és a szűziesség hordozója. Nem lehet véletlen, hogy a *Mert engem szeretsz* imaszerű sorai („Áldott csodáknak / Tükre a szemed, / Mert engem nézett. / [...] / Áldott ezerszer / Az asszonyságod, / Mert engem nézett, Mert engem látott.”) éppen az *Üdvözlégy Mária*... szövegére emlékeztetnek. A „királynő” metafora (az *Egy ócska konflisban* és az *Ima Baál istenhez* című versekben) szintén a felmagasztalás gesztusaként fogható fel. Ady fokról fokra mélyíti a szakadékot a szerelmesek között. Miközben a nő piedesztálra kerül, a férfi lefokozódik: az ő alakjához döntően értékvesztett képek társulnak (pl. „szomorú vén szemek”; „lelkem ódon, babonás vár”; „csúf faun” stb.).

Radnóti a szeretett másikhoz fűződő viszony ábrázolását illetően is Ady Léda-ciklusát idézi. Jóllehet a Radnóti-szövegek explicite nem zsoldárok, a dalszerű, refrénekekben gazdag forma és a vallásos képek a *Szent, szerelmi újraélés* darabjait is „világi zsoldárokká” teszik: a nő ezekben a versekben is csodálatra méltó, isten-nőszzerű alakként jelenik meg, a férfi viszont „ájtatos szolgaként” vagy „kárhozott gyermekként” rendre alávetett szerepbe kerül.

A *Szent, szerelmi újraélés* az egymásra találás mozzanatától a szerelem elmúlásának pillanatáig követi a *Léda asszony zsoldáraitól* kirajzolódó történet ívét. Ugyanakkor míg Ady ciklusában hangsúlyosabb az erőszakos birtoklási vágy („sohasem menekülhetsz” [*Hunyhat a máglya*]; „szíнем elé parancsolom” [*Hiába kísértsz hófehéren*]), addig Radnóti szerelmi vallomásai tartózkodóbbak; gyakoriak a feltételes módú és a jövő idejű, vágyakozást kifejező formulák: „szeretném megcsókolni a kezedet”; „te, de furcsa lesz, ha csókba forr a szánk”; „Vége, de te mindig velem maradsz, / Mert az álmaim majd kísértének / És te kedvesem leszel az éjek alatt...”. Ady szövegeivel összevetve az lehet a benyomásunk, hogy Radnóti versei a szerelmi szenvedély kiteljesedését is csak visszafogottan ábrázolják. A *Félig csókol*t csók és a *Héja-nász az avaron* dinamikus, tomboló szerelmi képei („Ellöpsz magadtól: ajkam csupa vér, / Ajkad csupa vér.”; „Dúlnak a csókos ütközetek.”; „Egymás husába beletépünk / S lehullunk az őszi avaron.”) a *Szent, szerelmi újraélés* VI. darabjában erejüket veszítik: „Te, de furcsa lesz, ha csókba forr a szánk, / Én az életet csókolom

12 Herczeg Ákos, Az intimitás titkai. Ady Endre *Léda asszony zsoldárait*nak margójára, *Irodalmi Szemle*, 2019/5., 6.

a szádon. / Te az életed csókolod a számon”; „nyárnak derekán lesz majd e csókcsata”. Radnóti versének utolsó sora („És félve rejti csókunk az éjszaka...”) csak sejteti azt a vad szenvedélyt, amit Ady verse nyíltan az olvasó elé tár.

A Léda-ciklust záró *Héja-nász az avaron* durva képekkel ábrázolja „a szerelem kikerülhetetlen elmúlását”¹³ – a „csókos ütközet” után a párt szimbolizáló madarak erőltlenül hullanak a földre. Herczeg Ákos meggyőzően érvel amellett, hogy ez az ambivalens, a közkeletű gerletoposzt kiforgató kép azt vetíti elénk, ahogy a nagy, mindent elsőprő szerelem törvényszerűen elcsendesül: „érzelmi intenzitás híján nincs, ami a héja-párt – konkrét és metaforikus értelemben – lebegésben tartsa”.¹⁴ Adyval ellentétben Radnóti a szerelem elmúlását is visszafogott stílusban jelzi. A *Szent, szerelmi újraélés* utolsó versében a strófáról strófára ismétlődő formula („a szerelmünk ugy-e kedves”) a versbeszélő bizonytalanságát tükrözi, aki nem hisz abban, hogy a szerelmi kapcsolat valóban létezett. A szerelem szertefoszlik, mintha egy álomból ébrednénk: „A szerelmünk ugy-e kedves, / Nem is volt más, mint Álmodás, Egy álmodás; tiszta, csendes...”. A refrénként ismétlődő felsor („tiszta, csendes”) a lassú elengedés, a beletörődés folyamatát követi végig.

Ady és Radnóti „fehér asszonyai”

Radnóti ciklusának kilenc darabjából csak az ötödik jelent meg nyomtatásban, a Ferencz Győző gondozásában kiadott *Összegyűjtött versek* kötetben,¹⁵ ezért a következőkben erre a versre összpontosítok. A *Szent, szerelmi újraélés* versei azt is megengedik, hogy önálló művekként tekintsünk rájuk, és a többi darabtól függetlenül értelmezzük azokat, ami akár még termékeny is lehet a megközelítésben. Konkrét utalásokkal, a szövegbe emelt intertextusokkal a *Szent, szerelmi újraélés* V. Ady *A vár fehér asszonya* című költeményét idézi. Megközelítésemben ezúttal is azt szeretném megmutatni, hogyan írja újra Radnóti a költőelőd versét: egyszerre építve az eredeti szövegre, és ugyanakkor új köntösbe is öltöztetve azt.

▼

¹³ Uo., 13.

¹⁴ Uo., 13.

¹⁵ Radnóti Miklós, *Összegyűjtött versek*, Bp., Magvető, 2016.

Szent, szerelmi újraélés V.

Te még nem tudod, hogy ki is vagyok,
Hogy kiék ezek a fáradt szemek,
Melyekben életfény sosem ragyog.

Az én arcom ez a beteg sápadt,
Kín meszelővel fehérre mázolt
Melyről lesír távol az utálat...

Ez is az enyém még, te, a hajam,
Ez a törtfényű kis büszkeségem,
Az egyetlenegy fiatal rajtam.

Ma milyen furcsák a szemeid,
Most ép olyanok, mint a Kisdedé,
Olyan babonásan tiszták megint...

Ne nézz így rám, hisz csak fáradt vagyok.
És már látom, hogy a te szemedben
A fáradtságom is benne ragyog...

Noha a *Szent, szerelmi újraélés* darabjai kimaradnak az 1930-as *Pogány köszöntőből*, meglátásom szerint beilleszthetők az első kötet versei közé. Részben a bűnösség és az ártatlanság képzetköréhez kapcsolódó bibliai motivika, részben a Radnóti korai költészetére is jellemző szokatlan képzettársítások miatt.

2019-es kismonográfiájában Fráter Zoltán kiemeli, hogy Radnóti első kötete a látás és a láttatás motívuma köré szerveződik,¹⁶ Radnóti költészetét azonban mindvégig meghatározza a szemlélődés mozzanata és a különféle benyomások rögzítése. Bori Imre megfogalmazása szerint Radnóti verseiben „élmények, képek, hangulatok mozdulnak”,¹⁷ szövegei erősen vizuálisak,¹⁸ teli vannak „avantgárd képalkotásokkal”¹⁹ (ez Gintli Tibor kifejezése), és amint arra Fráter Zoltán rámutat,

▼
16 Fráter Zoltán, *Radnóti Miklós*, Bp., Holnap Kiadó, 2019, 29.

17 Bori, *Radnóti Miklós*, i. m., 14.

18 Szemléletes példaként szolgálhat erre a következő szöveghelyek: „terhes felhőkben már összegyűlt a bánat” (*Naptestű szűzek, pásztorok és nyájak*); „a fák fázó bokájuk bugyolálják a lebegő levelekkel” (*Tavasza jósolok itt*); „Ha a hold feje vérzik az égen / s gyűrűző köröket ver a tóban a fény: / átkelnek az árnyak a sárga vidéken s felkúsznak a domb peremén.” (*Álomi táj*)

19 Gintli Tibor, „Tagolt beszéd, mely hallgatót talál.” Hangsúlykijelölések a Radnóti-életműben = *Irodalmi kalandtúra. Válogatott tanulmányok*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013, 99–101.; Gintli Tibor, *Radnóti Miklós = Magyar Irodalom*, főszerk. Gintli Tibor, Bp., Akadémiai, 2015², 829.

feltűnő gyakorisággal fordulnak elő bennük a „lát”, a „figyel”, a „néz” különböző alakjai is.²⁰ Az olyan formuláknak, mint a „figyelj”, „nézd”, „lásd”, „látod” stb. egyúttal fatikus szerepük van, azaz a másikkal való kapcsolat megteremtését szolgálják.²¹ A másik felé fordulás gesztusát Radnóti verseiben a megmutatás és az önkifejezés vágya hajtja. Ennek a költői törekvésnek a jellemzésére használja Ferencz Győző a „vallomásos költészet” fogalmát, amely sok szempontból inkább félrevezető, mint hasznos *terminus technicus*.²² A *Szent, szerelmi újraélés* című ciklus versei valóban olvashatók „vallomásként”. Ez a kifejezés azonban mindaddig üres frázis marad, amíg nem foglalkozunk részletesen az egyes szövegekkel.

A *Szent, szerelmi újraélés* ötödik darabjához nem csak Radnóti szerelmi lírájában találunk párverseket. Esszéjében Marianna D. Birnbaum mellett érvel, hogy Radnóti „metaforikus önarcképeket” alkot, és attól függően, hogy milyen benyomások érték őt az életében, pályaszakasonként eltérően mutatja meg magát.²³ Példaként olyan verseket hoz, mint az „*És szólt és beszélt vala Káin Ábel*”, amelyben Radnóti a „testvérgyilkos” szerepét ölti magára; az *Arckép*, amelyben Krisztusként lép elének; vagy a *Levél a hitveshez*, amelyben a koncentrációs tábor borzalmas körülményei között féreghez és hernyóhoz hasonlítja magát a költő.

A jelen értelmezés tárgyául szolgáló vers minden további nélkül nevezhető lírai „önarcképnek”, hiszen valóban „arcleírásról” van szó. A költemény öt strófából áll: az első keretet alkot az utolsóval, míg a harmadik és a negyedik versszak közötti váltás cezúraként érthető. Az első sor („te még nem tudod, hogy ki is vagyok”) az önkimondás és a másikhoz való kapcsolódás vágyát fejezi ki. A költemény a szerelem kiteljesedésének időbeli ívét követi: a „még nem” azt jelzi, hogy a versbeszélő ismeretlen a másik számára, míg a zárósorok a szerelmi összeolvadás képi megjelenítéseként foghatók fel.

Az indító beszédhelyzet a szöveg egészét meghatározza. A vers első fele, ahogy arra már utaltam, önarckép, amely az identitás kifejezésének legkézenfekvőbb eszköze. Olyan, mintha a költő a tükörbe nézve ragadná meg arcának jellegzetes vonásait. Az arc sok szempontból árulkodó: nemcsak a bennünk kavargó érzelmeket tükrözi vissza, hanem arról is tanúskodik, mi mindenben mentünk keresztül életünk során. Radnóti versében a költő sokat élt öregemberként jelenik meg az

▼
20 Fráter, *Radnóti Miklós*, i. m., 29.

21 A nyelv fatikus funkciójáról lásd: Jakobson, Roman, *Nyelvészet és poétika*, ford. Barczán Endre = *A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. Bókay Antal, Vilček Béla, Bp., Osiris, 1998, 453.

22 Ferencz Győző az amerikai irodalomtörténetből kölcsönzi a „vallomásos költészet” fogalmát. Disszertáciomban részletesen írok a terminus tarthatatlanságáról. Branceiz Anna, *Címkezés helyett kritikai olvasat. A személyesség mintázatai John Berryman költészetében és poétikai gondolkodásában, komparatív kitekintésekkel* (doktori értekezés, kézirat), Pécs, PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, 2023. Online: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/44751/branceiz-anna-phd-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (az utolsó letöltés ideje: 2023. 03. 11.)

23 Birnbaum, Marianna D., Radnóti Miklós önarcképei (1929–1944), *Múlt és Jövő*, 1994/2., 40.

olvasó szemei előtt. A leírást összetett jelzős szerkezetek teszik elevenné (lásd pl. „fáradt szemek”, „beteg sápadt”, „kín meszelővel fehérre mázolt”). Amint azt az imént idézett részletek is mutatják, a versnek ebben a szakaszában hangsúlyosak a rezignált érzésvilágot tükröző, értékhiányos képek, amelyeket külön kiemelnek az összecsengő sorvégi és belső rímek, illetve a vers feszes ritmikája: „kiék ezek a fáradt szemek”; „nem tudod, hogy ki is vagyok” / „melyekben életfény sosem ragyog”; „az én arcom ez a beteg sápadt” / „melyről lesír távol az utálat” (kiemelések tőlem – B. A.). A harmadik strófa értéktelített képei („törtfényű kis büszkeségem”, „az egyetlenegy fiatal rajtam”) látszólag megtörik a rezignált hangulatú leírást. Az „egyetlenegy” közbeszúrása azonban ezekben a sorokban is a pesszimista hangvételt erősíti.

Az utolsó két versszak éles kontrasztot alkot a költemény első felével. Míg az első két strófában az életet elutasító, sanyarú sorsú embert ábrázolnak, addig ezek a sorok egy ártatlan gyermek arcát körvonalazzák. A szeretett másik „szentsége” a vallási allúziókban jut kifejezésre. A nagybetűvel írt „Kisdedről” Jézusra asszociálhatunk. A „babonásan tiszta” jelzős szerkezet a szeretett másik büntelenségére, gyermeki tudatlanságára utalhat. Radnóti más korai verseiben is megjelenik hasonló, vallási motívikára épülő ellentét az én és a másik között. Erre az egyik legjobb példa *Az áhitat zsoldárai* című ciklus Gyarmati Fannihoz szóló, egyik kötetbe nem sorolt darabja: „szomorú pap-bátyád vagyok, / aki már túl van az ölelésen / és szelídszájú kishúgát szereti”. Az én ebben a versben is egy sokat tapasztalt és sokat szenvedett férfit; a szeretett másik pedig ártatlan gyermek.

A szöveget olvasva, amint arra korábban már utaltam, lehetetlen nem észrevenni Ady Endre *A vár fehér asszonya* című versének hatását, a költőelődtől átvett intertextusokat. A *Szent, szerelmi újraélés* többi darabjaihoz hasonlóan az ötödik vers is használja Ady jellegzetes kifejezéseit („fáradt szemek”, „nem ragyog”). Mindkét költemény a versbeszélő és a szeretett másik közötti ellentétekre épül, és „a vár fehér asszonya” Ady szövegében is a tisztaság, az ártatlanság megtestesítője. A záróképek ugyancsak párhuzamba állíthatók egymással: Radnóti versében is a nő hozza el a fényt, a boldogságot az én életébe.

A „látás”, a „láttatás” és a „tekintet” témája szintén összeköti a két költő verseit. *A vár fehér asszonya* sorait elemezve Finta Gábor arra a helytálló következtetésre jut, hogy „a szöveg beszélőjének identitása a látás és a látottság kölcsönviszonyában képződik”.²⁴ Ezt az állítást szem előtt tartva úgy vélem, hogy a *Szent, szerelmi újraélés* V. másik, kevésbé nyilvánvaló előképe a *Mert engem szeretsz* című vers lehet, Ady ciklusában éppen *A vár fehér asszonya* után kapott helyet. A szerelem ebben

▼
24 Finta Gábor, Szemem tükre. Ady Endre: *A vár fehér asszonya* = „...friss szelő eleven virágból.” Versértelmezések Sipos Lajos tiszteletére, szerk. Finta Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010, 79.

az Ady-műben is a nézéssel, a látással kapcsolódik össze. Az én a másik tekintetének tükrében válik láthatóvá: „Áldott csodáknak / Tükre a szemed, / Mert engem nézett.” Herczeg Ákos megfogalmazása szerint a másik eszményített alakja és csodákat rejtő tekintete „a látás kétirányúsága folytán” a versbeszélő én „csodáját” tükrözi vissza.²⁵ Azaz Ady versének retorikája az egymásba fonódás mozzanatát viszi színre. Azt a tükröpozíciót, amit Ady verse ilyen módon explikál, Radnóti verse a struktúra szintjén teremti meg.

A *Szent, szerelmi újraélés* ötödik darabjának utolsó strófájában a „fáradt” és a „ragyog” kifejezések térnek vissza új kontextusban, sőt a két versszak szerkezete is hasonló: egymás variánsaként értékelhetők. Radnóti ugyanazokat a szavakat rímelteti, de míg az indítókép pesszimista hangvételű, a zárlatnak pozitív csengése van. Az első sorban („Ne nézz így rám, hisz csak fáradt vagyok.”) a „hisz csak” kötőszavas szerkezet azt a benyomást kelti, hogy a szeretett másik fél, a tekintete riadt. A versbeszélő ezt az ijedtséget igyekszik eloszlatni. Az utolsó két sor tükörszerű pozíciót hoz létre az én és a másik között: a vers ezzel az egymással való azonosulást, a kölcsönösséget fejezi ki. A címbéli „újraélés” ebben az esetben arra utal, hogy az én a szeretett másikban él tovább, a másik tekintetében születik újjá.

A zárósortok ugyanakkor úgy is érthetők, hogy a szeretett másik tekintetében az én újra elevenné válik, életre kel; a másik szemének ragyogása elűzi a fáradtságát. A ciklus címe mellett ezt az olvasatot támogatja a IV. vers is. Ennek a költeménynek az első strófájából Radnóti kihúzza az egyik sort; helyette ezt toldja be: „emeld rám fáradt, égszínkék szemed”. A fekete tintás áthúzás szinte olvashatatlanná teszi az első változatot, lehetetlennek tűnik megmondani, mi állt itt eredetileg. Mindenesetre a költemény így olyan, akár egy könnyörgés: a versbeszélő akkor érezheti magát biztonságban, akkor szabadulhat meg a fájdalmaintól, ha a másik rá figyel, ha felé fordítja tekintetét. A ciklus ötödik versében is döntő jelentősége van a „látottságnak”: a másik tekintetében az én rátalál önmagára, azaz – Jean-Paul Sartre gondolataira utalva – az én a másik tekintetében válik létezővé. Sartre megfogalmazása szerint „a másik tekintete saját létemen túl létezővé tesz ebben a világban”.²⁶

Amint arra kismonográfiájában Fehér M. István rámutat, *A lét és a semmi* című munkájában Sartre azt hangsúlyozza, hogy a másik tekintetének énkonstituáló szerepe van: „Elismerem, hogy olyan vagyok, amilyennek a másik lát engem. [...] Szükségem van tehát *másokra*, hogy megragadhassam önnön létem némely struktúráját.”²⁷ Ez a felvetés tovább árnyalja Radnóti versének értelmezését. A harmadik

25 Herczeg, Az intimitás titkai, i. m., 10.

26 Sartre, Jean-Paul, *A lét és a semmi. Egy fenomenológiai ontológia vázlata*, ford. Seregi Tamás, Bp., L'Harmattan, 2006, 323.

27 Fehér M. István, *Jean-Paul Sartre*, Bp., Kossuth, 1980, 50. Vö. Sartre, *A lét és a semmi*, i. m., 280.

strófában a „te” („ez is enyém még, te, a hajam”) egy pillanatra megakasztja az olvasást, megtöri a szöveget, hiszen a vers ideáig azt a benyomást keltette, hogy az én a másik felé fordul, ez a sor azonban önmegszólításként is érthető. Ebbe az irányba haladva, Sartre gondolatainak fényében elképzelhetőnek tartom a versnek egy olyan olvasatát is, amely a költemény első felét, illetve az indítóképet is önmegszólításként értelmezi. E megközelítés szerint a „te még nem tudod, hogy ki is vagyok” sor az önmegértés hiányára utalhat, amelyhez szükség van a szeretett másikra. A másik tekintete a vers második felében jelenik meg: a negyedik strófában kerül át a figyelem fókusza a másikra.

Távolodás Adytól

Kun a következőket írja egyik visszaemlékezésében: Radnóti „[n]agyra tartotta József Attilát, de bizonyos mértékben félt a hatásától, ezért elhárította magától”.²⁸ Úgy vélem, Radnótit hasonlóan ambivalens viszony fűzi Adyhoz, mint József Attilához: egyszerre kötődik hozzá, ugyanakkor mindent megtesz azért, hogy elszakadjon tőle. Amint arra több szerző, így Baróti Dezső, Tolnai Gábor és Ferencz Győző is rámutat, Radnóti Ady modorában írta korai verseit.²⁹ A *Szent, szerelmi újraélés* jó példaként szolgál erre: Radnóti sokat kölcsönöz *Léda asszony zsoltáraiból*. A szövegközi kapcsolatok jelentős száma ellenére Radnóti ciklusa mégsem pusztán epigonizmus vagy imitáció, már csak azért sem, mert – amint azt a *Szent, szerelmi újraélés II.* sorai igazolják – Ady durvaságát József Attila hatásával tompítja, így el is szakad a mintaként szolgáló Léda-versőtől. Radnóti korai ciklusa Ady versétől függetlenül is értelmezhető: költői képei, szófordulatai és témái Radnóti más szövegeiben is visszatérnek. A dolgozatban értelmezett *Szent, szerelmi újraélés V.* jól köthető az életmű többi verséhez, így valóban annak szerves részévé válik.

²⁸ Kun Miklós, Kedves Hilda. Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században, Bp., Medicina, 2004, 57. Idézi Ferencz, *Radnóti Miklós élete és költészete*, i. m., 151.

²⁹ Lásd Baróti Dezső, *Kortárs útlevelére*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 10.; Tolnai Gábor, Radnóti Miklós, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1962/5., 598.; Ferencz, *Radnóti Miklós élete és költészete*, i. m., 76.

„Bőröd ne bízd kereskedőre”

A Vigasz néhány tanulsága

1

A *Vigasz* a kézirat szerzői keltezése szerint 1933. október 19-én született meg (ÖV 2005. II. 220–221.). Fontos, magyarázó szerepű vers ez, jelentőségét – poétikai és életrajzi szempontból egyaránt – ez a magyarázó szerep adja. József Attila persze korábban írt már ennél sokkal jobb verseket is, de a megelőző hónapokban átélt válságára először itt igyekezett választ adni, s kései nagy költészetének morális-kognitív megalapozása is itt kezdett alakot öltetni. A versben alig kódoltan válsága, személyes eseménytörténete tematizálódik, az önéletrajzi tárgyiasságtól alig elemelt poétikai eszközökkel. A versírás ez esetben voltaképpen a már-már önfeladásig eljutó „kisiklás” érzelmi-kognitív elaborációjának kezdete, az *elmozdulás* aktusa. Még nem rajzolódik ki itt az út, amelyen járni fog, de a vers nem szimpla visszatérés a kisiklás előtti állapothoz – a szimpla magatartás-restaurációra már nem volt mód. A megcsalatkozás tapasztalata immár kitörölhetetlen. De az önkorrekció *sine qua non*-ja, a személyes szembesülés első nagy lépése itt megkezdődik.

A *Vigasz* önéletrajzi dokumentumként való elemzése így, bármily „korszerűtlen”, poétikailag avas eljárás is sokak szemében, elkerülhetetlen – enélkül ugyanis nem lehet eljutni a kései költői attitűd kognitív centrumához. Egy ilyen elemzés persze számos hibázási lehetőséget rejt magában, az életrajzi tény és a poétikai alakítás megkülönböztetése például egyáltalán nem egyszerű, e téren könnyű hibázni. Királyi út azonban nem adódik számunkra. De az a magatartás, amelyet a vers tematizál, olyan érzelemtörténeti konstellációt őrzött meg számunkra, amelyet, ha érteni szeretnénk a költőt, tisztán kell látnunk.

E művelet elvégzését, szerencsénkre, József Attila kifejezésetétikai gyakorlata valamelyest megkönnyíti. Ő ugyanis szándékoltan, élete anyagából dolgozott; „lelkét”, ahogy ki is mondta, „közvagyonnak” szánta. Versei voltaképpen önreprezentációk, olyan kódolt önmegjelenítések, amelyeknek esztétikai sikeressége, súlya nem kis részben éppen a megjelenített, reprezentált tudat aktuális állapotától, kognitív szerkezeti adottságaitól függ. Ezért mondhatta róla Petri György (2023: 62–63.), hogy „konzervatív poétikájú” költő, ám, paradox módon, ezért lehetett ez a „konzervativizmus” mégis fölforgatóan forradalmi – s máig eleven.

A *Vigas* szövege, a Stoll-féle kritikai kiadás (ÖV 2005 II. 220.) szerint, ez:

Vigas

- Ne hadd el magad, öregem,
 bőröd ne bizd kereskedőre,
 ki elád felhőt az egen
 s a földön telket vesz belőle.
- 5 Inkább segít a kutya szőre
 a teríthető betegen,
 semhogy magát miértünk törje,
 aki sorsunktól idegen.
- Magának rág mind, aki rág,
 10 a fogacskák azért fogannak.
 S mert éhes rongy vagy, a fogát
 elkoldulhatod-e a kannak?
 Fázol. Hát mondd, hihetsz-e annak,
 ki fűtve lakik öt szobát,
- 15 falain havas tájak vannak,
 meztelen nők meg almafák?
- Hihetsz-e? Szagos kis dorong
 édes szivarja s míg mi morgunk,
 ő langyos vízben ül s borong,
 20 hogy óh, mi mennyire nyomorgunk!
 Ha pincéjébe szenet hordunk,
 egy pakli „balkánt” is kibont!
 Szívére veszi terhünk, gondunk.
 Vállára venni nem bolond...
- 25 Bús jószág, ne vetéld magad!
 Együtt vágunk a jeges télnek.
 A jégből csak lucsok fakad,
 de hű társ – éhezők kísérnek.
 S ha most a tyúkszemünkre lépnek,

30 hogy lábunk cipőnkbe dagad,
 rajtad is mult. Lásd, harc az élet,
 ne tékozzold bizalmadat.

Stoll megadja a vers szövegforrásait is (ÖV 2005. II. 221.), az úgynevezett K₂ kéziratból leolvasható a keletkezés időpontja (1933. okt. 19.). Maga a vers először 1933. október 31-én jelent meg a Szociáldemokrata Párt központi napilapjában, a *Népszavában*. A megjelenés helye és gyorsasága maga is szimptomatikus. Állásfoglalás jellegű.

3

Ha a *Vigaszt* életrajzi háttérismeretek nélkül, magára a szövegre hagyatkozva olvassuk (ahogy bizonyos esztétikák szerint olvasni kell), akkor a vers problematikája világos lélektani képletet mutat. A vers egy nagy tévedés utáni önvizsgáztatás. Az eredeti cím: *Ne hadd el magad, öregem*, majd a második cím-változat: *Vigasztaló*, sőt a végleges cím, a *Vigasz* is erről a helyzetről árulkodik. Az első változat közvetlen, direkt önbiztatás, a második verzió ennek mintegy műfaji megnevezése, a harmadik pedig magát az önvizsgáztatás eredményét, a vigaszt nevezi meg. E változások poétikai megfontolásokra utalnak, de maga a probléma merituma lélektani szempontból ugyanaz: valami történt, valami vigaszt kívánó esemény. Nem is véletlen, hogy az első cím nem törlődött, csak címpozícióból az első szövegsorba helyeződött át. A „tévedés”, amely vigaszt igényel, s amely körül az egész szöveg megképződik, a *bizalomvesztés*, a *hihetsz-e?* helyzete. A vers *expressis verbis* is kimondja e kulcsszavakat. Előbb, felszólítás-ként, önmegszólításként („ne bízd”), majd magától értetődő választ sugalló kérdésként („hihetsz-e”). Maga a szöveg pedig végig amellet sorol érveket, hogy nem hihetsz annak, aki „sorsodtól idegen”, ne bízd rá magad. Az érvek sorolásából levonható következtetés kétfős. Egyrészt: ami történt, az „rajtad is múlt”, azaz a történelemért te magad is felelős vagy, másrészt megfogalmazódik a jövőre vonatkozó intés is: „Ne tékozzold bizalmadat!” Ez az önmegszólító intés a vers utolsó mondata, poétikai szempontból zárata. Súlyos van. A cím és a zárlat sajátos kognitív keretezést végez. A vers kognitív szempontból a tévedés beismerése és a bizalom eltékozlása elleni traktátus.

Önkritika tehát ez, s *nem* öngazolás. De ha a vers által fölvonultatott érveket számba vesszük, a bizalom eltékozlásának „másik oldala” is kirajzolódik. Kiderül, a vers beszélője olyasmiben hitt, amiben – a fölsorolt adatok fényében – nem lett volna szabad hinnie. És ami árulkodó beismerés: ez a tapasztalat utólag már evidenciaszerű. Az érvelés fölépítése ezt nyilvánvalóvá teszi; a beszélő olyasmiben hitt, olyasmibe ment bele, ami eleve meggondolatlan volt.

De mi az, amiben a beszélő hitt, és amiben nem lett volna szabad hinnie? És mi az, ami e bizalomtétőzést nyilvánvalóvá teszi?

A vers válasza erre allegorikus, közvetett: kérdésekbe rejtett állításokból áll össze. Ám a szöveg tele van (számunkra is beszédes) realitásfragmentumokkal.

A válasz, ha egy mondatban akarjuk megadni, egyszerű: a modern társadalmak jellemzője, a képmutatásba burkolt (tehát szándékoltan megtévesztő) kapcsolatok belső feszültsége, szociológiai össze nem illése. Ez fontos érzelemtörténeti kérdés; jóval több, mint pusztán lélektani összefüggés. Ami pszichológiának látszik, az valójában nagyon bonyolult történeti, szociológiai és kognitív folyamatok eredménye. A képmutatás a modern társadalmak folyton bomló és szakadozó összetartó erejének, koherenciájának egyik mesterséges eszköze. És egyre nélkülözhetetlenebb hatalomgyakorlási technikája. A történetileg mélyen megalapozott, generális elvvé emelt egoizmus ugyanis, amely az élet minden területét uralja, szétröpitő, centrifugális erő. Izolálja az egyéneket.

A magatartás, amelynek természetével a vers önmagával dialogizáló beszélője önmagát utólag szembesíti, önérdék és képmutatás szimbiózisa a versben. A képmutatás elfedi a magatartás lényegét, ám éppen ez az elfedett lényeg a döntő. A vers ennek három változatát jeleníti meg. (1) Az első a „kereskedő”, aki elad felhőt az égen, s a földön telket vesz belőle. (2) A második nélkülözi az együttérzést; míg mi morgunk, ő langyos vízben ül, s borong. (3) A harmadik maga a képmutatás: szívére veszi terhünk, gondunk, vállára venni nem bolond. Egyik változat megfogalmazása sem mentes az allegorézis képi, metaforikus logikájától, így – életrajzi szempontból – nem vehetők szó szerint. Ám ez az elvonatkoztatás csak a nyers empíriától való eltávolodás, és allegorikus, képszerűvé tétele révén kiemel; hangsúlyozza az elfödött empirikus aktus lélektani lényegét. Érzelemtörténeti magját. És ezzel leleplezi azt, amit az empirikus képmutatás el akart rejtetni. S ez a lényeg a versben általánosítva is kimondódik. „Magának rág mind, aki rág.” Ezzel pedig mindjárt a vers szociológiai centrumában vagyunk. „Inkább segít a kutyaszőre a teríthető betegen, semhogy magát mi értünk törje, aki sorsunktól idegen.”

Nagyon lényeges tézis ez, diametrális ellentéte annak, amit *A nemzeti szocializmus* a „nemzeti egység” érdekében posztulált. A nemzeti egység *versus* osztályszerű elkülönültség, itt már mint széttartó, össze nem egyeztethető érdekellentét jelenik meg. S hogy csakugyan erről van szó, azt egyebek között a fogalmazvány hatodik sora is mutatja, amelyben a „kereskedő” magatartását azzal jellemzi: „mint aki *osztály-idegen*” (ÖV 2005. II. 221.). Az osztályidegen frazéma jellegzetesen osztályharcos ideológéma, marxista eredetű, de erősen sztálinista akcentusú kifejezés. Ezt az akcentust, mely a versben politikai jelzés lett volna, a költő nyilván maga is érzékelte, s miután leírta, meg akart tőle szabadulni, de maga az érdekellentét, és az abból fakadó társadalmi idegenség

tapasztalata a mondandója lényegéhez tartozott. Így ezt a hatodik sort több fázisban átírta, meglágyította, de a tapasztalat kimondását nem tudta és nem is akarta föladni. Sőt, kimondhatjuk, a vers egésze erre az idegenségtapasztalatra, erre a szociológiai inkongluenciára épül – ezt mutatja be különböző oldalról, más-más szcenikával. Itt, ellentétben *A nemzeti szocializmus* osztályküzdelmet közömbösítő egységmítoszával, „sorsunk” és a „sorsunktól idegenek” össze nem illése hangsúlyozódik. És ezt az allegorézisben megjelenő realitásfragmentumok mint érzelmetörténeti, szociológiai jelzések építik föl, ez adja a vers gondolati vázát.

4

Itt azonban célszerű egy pillanatra megállnunk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a probléma tematizálása magában rejtje a vers beszélőjének helyzetét, itt a beszélő hadakozik valaki ellen. De ki ellen? Egyáltalán: meghatározható-e, megnevezhető-e ez az ellenfél?

Stoll Béla, a *Vigaszhoz* írott jegyzetében (ÖV 2005. III. 200.) így összegezte a fölmerült lehetőségeket. Szerinte a várakozásokkal ellentétben már két, egymással is ütköző föltevés született erről. Horváth Iván úgy vélte, mondja Stoll, egy „munkás ideológusról, esetleg vezető kommunistáról” van szó, „Lengyel szerint” pedig „a címzett Rácz Kálmán, az ún. nemzeti kommunizmus ideológusa”. Stollnak egyik verzió sem tetszhetett, mert ő maga is megnevezte saját jelöltjét Barta István személyében. Ötlete arra a tényre épült, hogy Barta lakása falán egy aktábrázolás függött. Ez azonban elég szimpla ötletelés. 1933-ban igen sok pesti lakás falán függött „meztelen nő” mint lakásdísz, Bartát azonban, tudjuk, József Attila „örök barátja”-ként emlegette, a költő dokumentumait pedig Barta haláláig nagy becsben tartotta, őrizte, azaz mindkét oldalról pozitív volt e kapcsolat minősítése – az ötlet tehát aligha több egy fricskánál a filológusok címére. Bartára semmi nem illik a versből.

Horváth Iván és a saját „ötletemet” azonban, ma is úgy vélem, érdemes újra végiggondolni. A *Vigaszhoz* ugyanis bizonyosan egy ideológiai diskurzus része, valamiképpen a költő akkori politikai kudarcának, megvezetésének dokumentuma. És 1933 nyarán és őszén József Attila két nagy pofonba is beleszaladt. Előbb kizárta soraiból az illegális KMP, majd Rácz Kálmán megvezette (ez utóbbi eredménye lett a „nagy kisiklás”, *A nemzeti szocializmus* megírása). A kérdés csak az, a *Vigaszhoz* melyikre reagált? Horváth Iván az első, én a második ügyre vonatkoztattuk a verset. S a *Vigaszhoz* szoros olvasata, úgy vélem, csakugyan mindkét ügygel összefüggésbe hozza a verset, de *közvetlenül* nem a kommunistákra, még csak nem is a „rossz” kommunistákra vonatkozik, hanem valamilyen külső szereplőre; kizárásos alapon a Rácz-ügyre. A versben a költő saját megvezetésére utal. Régi álláspontom lényegét tehát, úgy vélem, ma is maradéktalanul vállalhatom. Ám az utóbbi időben

végzett kutatásaim alapján már úgy látom, a történet összetettebb, s Rátz mellé, aktív ágensként, fölzárkózott egy Czermann Antal nevű miniszteri tanácsos is, és a vers közvetlen modellje, inspirálója – a külső jelekből következtetve – ő volt. Czermann ideális mintát kínál e vershez, és az ő üzletelése valószínűleg jobban is irritálta a költőt, mint az „elvieken” mozgó Rátz.

A *Vigas* olvasását innen célszerű folytatnunk.

5

Hogy Rátz ott volt a háttérben, és ő ösztönözte József Attilát a rossz, tőle idegen irányba, az bizonyos. Nélküle ez a történet érthetetlen. De hogy a *Vigas*ban megjelenített allegorikus figura az ő arcát viselné, az nem valószínű. A figura attribútumai a történet szereplői közül másra jobban illenek.

Az azonosítást nem teszi lehetetlenné, de megnehezíti, hogy a vers „sorsunktól idegen” figurája nem fényképszerű, tárgyas leírásban jelenik meg előttünk – e figura poétikai konstrukció. Egy az egyben tehát nem azonos senkivel. Ahogy a hajdani szobrász mondta egyik művéről: „Ez nem ló, hanem szobor.” De ahogy a szoborban is fölismerhető „modellje”, a ló, e figura is lehetővé tesz bizonyos összevetést. És József Attila is, szükségképpen, konkrét tapasztalatokból dolgozott, a figura egyes szociológiai és pszichológiai attribútumait is valakiről leemelte, átvette.

S a *Vigas* elég sok ilyen „megfogható” attribútummal él.

A „sorsunktól idegen” figura ilyen jegyei jól elkülöníthetők, akár listázhatók is.

Az első ilyen jegy a „kereskedő” magatartásának jellemzése: „elád felhőt az egen / s a földön telket vesz belőle” (3–4. sor). A felhő eladása nyilvánvalóan metaforikus állítás, a modell metonimikus szerepben jelenik meg itt – a kereskedő valami helyett áll. A vers kontextusában ez az áru, amit elad a kereskedő, valami gyors futású, bizonytalan tartalmú, képlékeny *illúzió*, szociális és politikai tartalmakkal. Az árából vett *telek* viszont közvetlenül azonosítható konkrétum, bár a felhő ellenpólusaként akár metaforikusan is olvasható. A *telek* azonban, mint a felhő mellé rendelt asszociáció, önmagában is elég speciális ahhoz, hogy arra gyanakodjunk, ez az asszociáció aligha lehet véletlen. A kép meghatározó centruma a telekvásárlás. Az *égi* és *földi* üzleti aktus ilyen szembeállításra külön, általánosító jelentést is ad a jellemzésnek: a tudatos, gyakorlatias *megtévesztés* jelentését. Ez a „kereskedő” tehát eszmékkal, illúziókkal üzletel; azt is mondhatjuk, üzleti érzékű *ideológus*.

A második megkülönböztethető jegy egy kérdésből rajzolódik ki: „Hihetsz-e annak / ki fűtve lakik öt szobát, / falain havas tájak vannak, / meztelen nők meg almafák?” Itt, egy lakás díszletei révén, egy életnívó és egy életstílus jellemződik, a *jómód*. Közvetve személyiségjellemzés is ez (a *fűtött* lakás és a falon függő, festett

havas táj ellentéte, a képzőművészeti anyag konvencionális, giccses tematikája révén), de ami szempontunkból érdekes: e jellemzés jegyei konkrétumok, a konvencionális, „polgári” jómód jegyei ezek, kétes – „polgári”, kommerciális – képzőművészeti ízléssel. Tájkép, akt, „almafás” csendélet.

A harmadik megfigyelhető attribútum egy, az életnívóval is összefüggő viselkedési rutin: „szagos kis dorong, / édes szivarja”. A jó minőségű szivar és maga a szivarozás is konkrétum. (Ez az ötödik attribútum egyik elemével, majd, mint látni fogjuk, összefüggésben újabb pszichológiai jeggyel is gazdagítja a figura profilját.)

A negyedik megkülönböztethető jegy egy szociális attitűd közvetett leírása, megjelenítése: „míg mi morgunk / ő langyos vízben ül és borong, / hogy oh, mi mennyire nyomorgunk”. A karakterjellemezés centrumában itt is a kétféle magatartás (morgunk, borong) szembeállítás áll, de ez is, a „sorsunktól idegen” figura lelki atmoszférájának érzékeltetése is konkrétumokból épül föl (langyos víz, borongás, képmutató „empátia”). E kép elemeiből egy hippokrata magatartás áll össze.

Az ötödik megkülönböztető jegy a lakáskörülmények egyik új eleme, összefonódva a figura magatartásának újabb vonásával: „Ha a *pincéjébe* szenet hordunk, / egy pakli »balkánt« kibont.” A pince léte újabb konkrét eleme az életnívónak, miként az is, hogy a szenet másokkal hordatja be. Az olcsó cigaretta („balkán”) kínálgatása pedig árulkodó, joviális gesztus, önmegkülönböztető gesztus: míg ő maga drága szivart szív, a neki dolgozóknak – figyelmessége jeleként – olcsó cigarettát kínál. Az epizód, amely a figurát a versben újabb oldaláról jellemzi, akár valóságos, akár fiktív, poétikai szerepű esemény, a figura jovialitására hívja fel a figyelmet, és az asszociáció menetét konkrétumokkal alakítja ki a költő.

A figura hatodik attribútuma a vers végleges szövegébe, eredeti formájában már nem is került be, a költő, nyilvánvalóan politikai megfontolásokból, kiostálta. De a költő figuraépítő asszociációjáról így is árulkodik. A legkorábbi fogalmazványban ugyanis még ez olvasható: „mint aki osztályidegen, / [...] ki egyelőre / *rajtunk él és tőlünk idegen*.” (A fogalmazvány-kézirat 6–8. sorában.) Ez a figura megformálásának legkorábbi, föltehetően legkevésbé stilizáló fázisában született, s mint ilyen, alighanem *legközvetlenebb* definíciója a figurának. Három mozzanatot nagyon élesen, sarkosan kimond: „osztályidegen”, „rajtunk él”, „tőlünk idegen”. Ez a költő igazi póré véleménye a modellről, hitelét a vers végleges kidolgozása, közvetve, teljes mértékben megerősíti. Elhagyása a végleges szövegből, és átfogalmazása nem tárgyi, hanem poétikai okokra vezethető vissza. Tapasztalata fogalmi élességét az érzékletesség oltárán föláldozta.

És egy megjegyzés ide, függelékként. Ez a kiostált, nyers meghatározás cáfolja legnyíltabban Horváth Iván föltevését. József Attila itt már nem a kommunisták-

kal hadakozik. Akitől (vagy esetleg akiktől) itt elhatárolódik, az/azok már egy újabb, rivális orientáció képviselői között keresendők.

6

A *Vigas* „sorsunktól idegen” figurája alighanem általánosított, összegző figura, több emberből van fölépítve. S inkább ideáltipikus figura, semmint egyetlen ember leképezése. Háttérében ott van Rátz Kálmán is, de róla ekkor még élhettek József Attilában bizonyos illúziók – noteszében, még évekkel később is ott van az őrnagy úr telefonszáma. A figura közvetlen modellje, aki ekkor a leginkább irritálhatta a költőt, s akinek karaktere leginkább átjön a versbe, aki önkritikáját is kiváltotta, *más* volt.

Gyarapodó ismereteim mai összegzése azt mondatja velem, ez a „modell” ömértósága Czermann Antal (1885–1971) miniszteri tanácsos volt, 1933-ban a „nemzeti” és „keresztény” eszme budafoki prominense, a Balatonudvari üdülőttelep gründolója, a munkásfiatalok „korszerű” indoktrinációjának szorgalmazója, „szociális” megfontolásokkal operáló jobboldali mozgalmár, aki a gömbösi nagy őrségváltás során, 1935-ben a parlamentbe is bekerült (vö. Lengyel 2023).

Czermann és József Attila ismeretségéről magának a költőnek egy följegyzéséből (ÖTC 2018. I. 719.) tudunk. Ha a „sorsunktól idegen” figura *Vigas*-beli attribútumait összevetjük Czermann életrajzának adataival, az összevetés ráirányítja a modellkereső figyelmét. Az egyezés néhány ponton föltűnő, és egyetlen ponton sem ellentétes vele.

Czermann Antal, József Attila szemszögéből „osztályidegen” volt; „rajtunk él és tőlünk idegen”. Azaz a pszichológiai képlet, ami a figura *Vigas*-beli megjelenítéséből kirajzolódik, teljes mértékben egyezik Czermann karakterével.

Az első azonosítójegy mindjárt Czermannra vall. Ez voltaképpen az allegorikus „kereskedő” definíciója, és ennek Czermann tökéletesen megfelel. 1922-től mint a Keresztény Ifjak Egyesülete, a KIE alapítója és irányítója, ideologikus indítékú „szociális munkár” végzett a munkásfiatalok körében. A szociális feszültségekre való reagálást, Prohászka Ottokár intencióit követve, összekapcsolta „nemzeti” és „keresztény” eszmék indoktrinálásával. Ez a szociális érzékenység persze alig ment túl a szavakon, és csak a megtévesztő illúziók terjesztését és igazolását szolgálta a munkásfiatalok körében. Szimptomatikus, hogy a NER-ista történéssző, Hévízi Józsa, a legnagyobb igyekezettel sem tudott gyakorlati eredményeket fölmutatni. Ám ez a versbe adott definíció „telekvásárlási” utalását is Czermannhoz köti, a budafoki KIE-elnök Balatonudvari határában üdülőttelepet alapított. És a telep éppen 1933 nyarán-őszén jutott olyan stádiumba, hogy alapjait már megvetettnek lehetett tekinteni, Czermann nevét

pedig telepnévként vette föl („Antaltelep”). A telep névleges tulajdonosa a KIE volt, de a tényleges „vagyonkezelő” Czermann maradt, aki a névadással magának „emlékművet” is emelt.

A vers „sorsunktól idegen” figurájának kereskedőként való metaforikus meghatározását nagy valószínűséggel az Antaltelepről érkező hírek inspirálták. (A név belügyminiszter engedélyezte fölvételéről 1933. szeptember 28-án adott hírt a helyi lap, a *Zalamegyei Újság*.) És a kereskedő megnevezés nem is volt minden alap nélküli, önkényes eljárás a Czermann-karakterisztikában. Czermann apja bornyagykereskedő, öccse ecetgyáros, ecettel is kereskedett. Maga öméltósága pedig minisztériumi pozíciója mögé húzódva is ügyesen üzletelt.

Nem jelentőség nélküli mozzanat, hogy József Attila és Czermann együttműködése is végső soron Antalteleppel függött össze.

Antaltelep létrehozásának üzletmenete viszonylag pontosan leírható. A Balaton-parti kisközség Fövényes nevű részét az 1920-as évek végén fedezte föl Czermann. Megtetszett neki (okkal és joggal), s mivel helyben a földek ára akkor erősen nyomott volt, meglátta benne az üzlet lehetőségét. „Az első terület megvétele 1930. december 30-án történt a Balatonudvari határ »Fövényes« határrészéből. Erre a területre építették később az egyesület székházát is, ide tartozott a park és a Balaton melletti Fövényesfürdő.” (Marton [1999]: 172.) Ezt a „3 kat. hold és 651 n-öl” nagyságú területet Czermann 4361 pengőért vette meg a helyi „közbirtokosságtól”. Még 1931-ben megkezdődött a földszintes „székház” építése, augusztus 2-án keresztet és haranglábat állítottak, és telepavató ünnepséget tartottak. Bővítésként, és „hogy családok [!] is építkezzenek és lakhassanak itt”, hamarosan újabb 2 katasztrális hold és 1502 négyszögöl nagyságú területet vett, 5913 pengőért. „A telep számára megvásárolt földterületet ezek után a vevők [értsd: a KIE nevében Czermann!] parcellázták.” A parcellázás 1932. május 12-ig tartott. „A telkek megvétele [...] a parcellázás révén megtérült” Czermannnak (Marton [1999]: 173.). 1932. május 22-én így újabb földvásárlás következett: 2939 négyszögöl, 2939 pengőért. Utóbb templomépítési szándékkal, két részletben újabb földeket is vásárolt az egyesület; előbb egy 1044 négyszögöles telket, majd (de még 1933 decembere előtt!) egy 985 négyszögöles „erdőrészt”. E két utóbbi terület megvásárlásához Czermann már külső forrásokat, egyebek közt közpénzeket is beszerzett. Ebbe a vásárlási fázisba vonódott be valamiképpen József Attila is.

Az üdülőttelep létrehozásának történetében összefonódott az egyéni üzleti érdek, a közéleti ambíció és – egyáltalán nem mellékesen – a „politika” legitimációs szükségleteinek fölismerése. És a pénzügyes ismeretekkel bíró, aktuálisan is tájékozott jobboldali mozgalmár értett a kormányzati erőforrások saját érdekében való megszerzéséhez. (Szimptomatikus, hogy az Antaltelep név hivatalossá tételéhez Czermann meg tudta nyerni a helyi, Zala megyei „kisgyűlés” és a belügyminiszter támogatását, illetve engedélyét is. [Vö. *Zalamegyei Újság*, 1933. szept. 28. 3.]

A későbbiekben, a háború alatt pedig még Horthy Miklós kormányzó támogatását is megszerezte ügyleteihez.)

A konstrukció, amelyben Czermann a birodalmát kiépítette, *mutatis mutandis* olyan volt, olyan helyzetet biztosított neki, mint ma az egyszemélyes zrt.-ék a tulajdonosnak. A tényleges tulajdonos személye ezáltal el van fedve, de döntési lehetősége teljes körű, senki és semmi nem korlátozza.

Ha valakiről, akkor Czermannról csakugyan elmondható volt, hogy „elád felhőt az egen, s a földön telket vesz belőle”.

7

A „sorsunktól idegen” figura második attribútuma a versben, *lakásának* a leírása. Öt szoba, polgáris – konvencionális – ízléssel berendezve. Czermann, bár a fővárosban dolgozott, Budafokon lakott, a Kossuth utcában, saját házában. (Az apai házában, az édesanyja nevét viselő Anna utcai lakban szülei laktak, majd apja halála [1935] után öccse, az ecetgyáros Lajos [vö. Geszler 2013].) Antal, miniszteriális pozíciójának megfelelően, külön házat tartott.

A ház, a Kossuth utca 16., nagy, sokszobás, pincés ház, telefonnal, megfelelő a vers leírásának. Az épületben, a jelentős utólagos ellenére, ma is fölismerhető a régi szerkezet. A lakásbelsőről sajnos nincs fotónk, és azok a rokonok is, pl. Geszler Ödön, akik ide vonatkozó személyes emlékeiket elmondhatták volna, meghaltak. (Galgóczi László szíves közlése.) Abba a polgári életstílusba azonban, amelyben a Czermann család (s nem csak Antal) élt, beletartozott a lakás festményekkel való díszítése. Öméltósága csoportstátusza egyenesen megkövetelte az ilyesféle reprezentációt. Hogy tájkép, akt és csendélet volt-e a falakon, azt persze források híján nem tudjuk megmondani. De a vers leírása szociológiailag jellemző Czermannra. S egy 1933 eleji „népművelő” célzatú „kultúrest” programjából azt is tudjuk (ezen az esten Czermann elnökölt), öméltósága művészi ízlése meglehetősen sekélyes és konvencionális volt. A tájkép, akt és csendélet, mivel ő „kultúremler” volt, saját lakásában nem számított „idegen” díszítménynek.

A langyos lábvíz, amely szintén attribútumként szerepel, forrásszinten megfoghatatlan, de ez is illik Czermannhoz. Jellemzőeként joggal és okkal szerepel a versben. Maga a lábvíz persze súlytalan, egyáltalán nem perdöntő mozzanat, akár fiktív, poétikai szerepű asszociáció is lehet. Lényegében ugyanez áll a szivarozásra is; Czermann, mint akkor szinte minden férfi, dohányzott, s e jegyben igazából nem is maga a dohányzás az érdekes a versben, hanem a drága szivar/olcsó cigaretta megkülönböztetése és szelektív használata: a pincébe szemet szállítók, a trógerológok számára csak az olcsó cigaretta dukált. Ez a megkülönböztetés viszont teljesen beleillik a Czermannról összeálló képbe.

A vers 25–32. sora már nem a „sorsunktól idegen” figura megjelenítése, leírása; a megvezetett beszélő következtetéseit és helyzetét foglalja össze. Ez a rész is az önmegszólítás retorikájával él. A 25. sor az önvád szava, önmaga hibáztatása. A „bús jószág” szerkezet mindkét eleme fontos; nemcsak a búsulásra mint következményre utal, de minősít is: „jószág”, és ez a minősítés nem a beszélő dicsérete. A szóválasztás, bár eufemizáló, alig enyhíti az ítélet eredendő negativitását. De éppen így készíti elő a vetélés, az önfelszámolás, önmegsemmisítés elemét is. Ez az önmagára irányuló tilalom az élet folytatása melletti voks. A küzdelem további vállalása, méghozzá a saját közösség melletti szolidaritás formájában: „együtt vágunk a jeges télnek”, olvashatjuk a 26. sorban. Ez az együtteség: *sors*, az adottságokból fakad; de *vállalt* sors; a vállalás fejeződik ki benne. A következő, 27. sor az érvet is szolgáltatja ehhez: „A jégből csak lucsok fakad.” A jég és a lucsok e képen belül világosan mondja ki a hibás kísérlet eredménytelenségét. De hogy a „jég” itt nem csak az ellenpólus kifejezése, azt a sor végül elhagyott, de négy változatban, így még a *Népszava*-beli közlésben is szereplő formulája teszi érzékelhetővé: „jégből tűz-sarjű nem fakad” (ÖV 2005. II. 221.). A jég a sorsunktól idegen megoldás, a tűz-sarjű viszont a remélt radikális változtatás metaforája. A két motívum viszonya, illetve a lucsok poétikai választása a negatív bizonyosság kimondása, az – immár elhibázottnak tartott – kísérletből pozitív, radikális eredmény eleve nem jöhetett ki, illetve az eredmény csak a „lucsok”, a kísérlet szétolvadása lehet. De ez nem változtat az alaphelyzetben: a kudarc ellenére a „hű társ – éhezők kísérnek” (28. sor). A sorsközösséghez való visszatérés, a közösségvállalás sorsszerűsége mondódik ki itt. Az önkritikus következtetést a 29–31. sor mondja ki: „S ha most a tyúkszemünkre lépnek, / hogy lábunk cipőnkbe dagad, / rajtad is múlt.” Ez így még csak a beismerés szava, de a folytatás, a 31–32. sorban már a tudomásulvétel („lásd, harc az élet”) és az ebből következő, morális következmény („Ne tékozzold bizalmadat”) attitűdje jelenik meg.

A „jéggel” való illuzórikus együttműködési kísérlet *post festa* elutasítása ez volt. S a továbbiakra nézve ez blokkolja az ilyen irányú kísérletet.

Ez egy döntő gesztus, szilárd elhatározás. Hogy innen merre és hogyan tovább, az itt még nem mondódik ki, az önkorrekción e fázisában még nem is igen látszódkhatott a jövő, de valamit teljes határozottsággal lezár. Innen már csak másfelé lehet fordulni. De az önmagához való hűség bázisán.

A *Vigas* a „kisiklás” után az újraépítés kezdő lépése. Kognitív fordulat.

A vers kritika és önkritika; a „kereskedő”, a „sorsunktól idegen” kritikája, a beszélő vonatkozásában pedig önkritika. Utóbbi is nyilvánvaló („rajtad is múlt”), de az önkritika „tárgya” metaforikusan jelenik meg. A „tyúkszemünkre lépés”, a láb

„cipőnkbe dagadása” csak metaforikusan fejezi ki azt, ami az önkritikát kiváltja. A metafora nyers, életrajzi tartalma értelmezésre szorul, és csak külső összefüggések ismeretében dekódolható. De az elkövetett hiba súlya még a vers nyelvi megoldásából is kikövetkeztethető. Amikor a hibázó beszélő önmagát „bús jószágként” szólítja meg, a jószágként való meghatározás, ha finom tónusban is, az állatvilágba sorolja be önmagát. Amikor pedig a vers arról beszél, a beszélő azzal inti önmagát, hogy „bőröd ne bízd kereskedőre”, ez az intésmeghatározás is az előbbieket erősíti meg. A kereskedő ugyanis, akire „bőrt” lehet bízni, az állatbőröket, például a nyulak bőrét fölvásárló kiskereskedő. A „bőrödre” való utalás tehát elég egyértelmű konnotációval látja el a hibázót.

A vers írója, József Attila tehát a maga poétikai eszközeivel, bár indirekt módon, elég egyértelműen negatívan ítélte meg saját hibáját.

Érzelem- és gondolkodástörténeti szempontból ez az állásfoglalás a *Vígasz* életrajzi hozadéka.

JEGYZET

József Attila szövegeinek forrása: ÖV 2005. I–III. = József Attila *Összes versei I–III. Kritikai kiadás*. Közzéteszi Stoll Béla. Bp., 2005, ÖTC 2018. I–II. = József Attila *Összes tanulmányai és cikkei. 1930–1937. I–II. Kritikai kiadás*. Szerk. Tverdota György és Veres András. Bp. 2018. – Czermann és a költő kapcsolatáról lásd: Lengyel András: *Egy József Attila-főljegyzés utalásrendszere és mögötte. Az 1933. nyári és őszi válság történetéhez*. Kézirat, 2023. Vö. még: Hévízi 2011 = Hévízi Józsa: *Derékba tört jövő? Katolikus társadalomépítés, szociálpolitika*. Bp. 2011. Marton [1999] = Marton Jenő: *Balatonudvari története*. Hely és év nélkül. Lásd még: *Kulturest Budafokon*. Pesti Hírlap, 1933. jan. 25. 6., *Új üdülotelep a Balaton-parton*. Zalamegyei Újság, 1933. szept. 28. 3. – Petri 2023: *Petri György különözése. Tasi József beszélget Petri Györggyel*. Bp. 2023. – Geszler 2013 = Geszler Ödön: *Ciszterciek és budai polgári családok*. Budai FehérFekete, 2013. szept., XX. évf. 2. sz. 30–31. – A Kossuth u. 16. sz. alatti ház megismerésében a Budafok múltját, családjait jól ismerő helytörténész, Galgóczi László volt segítségemre.

Évfordulós mérleg: Nagy István festőművész 150

Minden évfordulós megemlékezésnek és az ünnepeltre fókuszáló események sorozatának természetesen van előkészítése, a tervek és lehetőségek, adottságok összefonása, egy nevezőre hozása. Mindezek Nagy István (1873-1937) festőművész kerek évfordulójára készülve Erdélyben és Magyarországon is fontossá váltak, ugyanis az erdélyi születésű, erős ottani kötődésű alkotót munkássága jelentős részben Magyarországhoz kapcsolta. Illetve, mivel a Vajdaságban is élt és dolgozott, élethelyszíneinek és művei ihletésének a Délvidék is fontos része lett. Joggal föltételezhető: a Nagy István-i életmű páratlanul fontos, megkerülhetetlenül Kárpát-medencei, alkotásaival etnikumokat köt össze, kapcsol egybe. Konceptiók, részletes elképzelés-sorok születtek (pl. budapesti kiállítására), de az elvárások és a lehetőségek nem mindig tudtak találkozni.

Az utóbbi évek rendezvényei közül összességében két kiállítást tekinthetünk előre mutatónak az életmű korábbinál gazdagabb megismertetése és a föltárásában való lehetséges és szükséges előrehaladás miatt: a *Művészek ágyúdörgésben, Erdély az első világháborúban*¹ és *Az igazi Nagy István* című kiállításokat.² Az utóbbi a festő leszármazottjainál megmaradt hagyatékát dolgozta föl. Ehhez a kiállításához kapcsolódóan az életmű egyéni értékeiről és a további kutatások szükségességéről, a nyitott kérdésekről zajlott le négy művészettörténész eszmecsereje, amelyet az Új Művészet³ és az Erdélyi Művészet⁴ tette közzé. Ez utóbbi közlést a szerkesztőség vitáiratlak szánta: új adatokat, véleményeket, ötleteket várt volna az évfordulót programjait dúsítandó. S az Erdélyi Művészet, honlapján⁵ közzétett egy kiállítási koncepció-vázlatot is, továbbá Surányi Miklós *Nagy István* könyvét, a *Szemelvények Nagy István kiállításának a magyar sajtóban 1923 október havában megjelent kritikai ismertetéséből* című füzetet,⁶ valamint Szabó András két *Napraforgók* kötetét. Szabó az elsőben⁷ Nagy István pályaképének kezdő traktusaként csíkszeredai kiállításai-

1 Szerk. Szücs György. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2017.

2 MissionArt Galéria, Budapest, 2017. Várkonyi György: *MissionArt Galéria, Budapest. Akinek a Bakony volt a Párizsa*. Műértő, 2017. november, 10.

3 *Kategóriákon kívül I-II*. Négy művészettörténész (Jurecskó László, Sümei György, Szücs György, Várkonyi György) beszélgetése Az igazi Nagy István kiállításán. Új Művészet, 2021. 5 és 6. sz.

4 Erdélyi Művészet, 2021. 1. sz.

5 www.erdelyimuveszet.ro és <https://online.fliphtml5.com/lnfij/byda/#p=1>

6 Litera-Veres Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2007.

7 Szabó András: *Napraforgók I., Csík-Szereda képzőművészei*. Kezdetek. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszerda, 2022. 48-51., 60., 67-130.

Férfi tanulmányfej, 1895. 49,5×37 cm, ceruza, papír, Magyar Képzőművészeti Egyetem

Mindszenti házak, 1908, 10,7×15,6 cm, szén, kréta, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Csikmindszenti házak, 1914, 22,5×31,2 cm, pasztell, papír, Türr István Múzeum, Baja

Csíkmindszenti utca, 1910 körül, 31×36 cm, olaj, karton, Türr István Múzeum, Baja

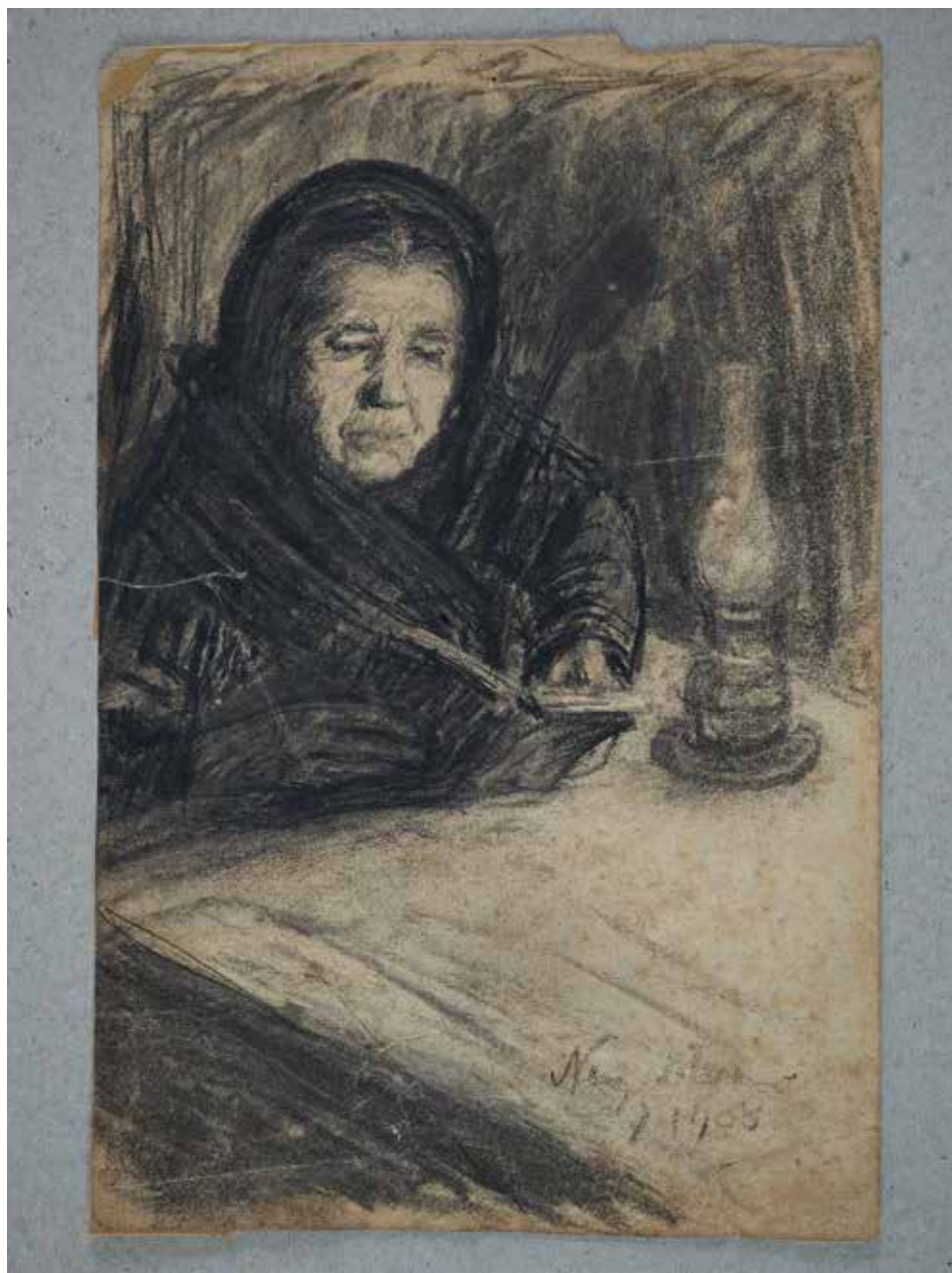
Domboldal fasorral, 1920-as évek, 42×57 cm, pasztell, papír, Türr István Múzeum, Baja

Két ló a dombok alján, 1920-as évek, 29,5×43 cm, pasztell, papír, Türr István Múzeum, Baja

Legelésző lovak, 1920-as évek, 29×43 cm, pasztell, papír, Türr István Múzeum, Baja

Olvasó nő, 1908, 25,7×17 cm, szén, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Gyermekprofil, 1912, 15,7×10,7 cm, ceruza, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Ház kerítéssel, 1914, 29,3×39,7 cm, pasztell, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

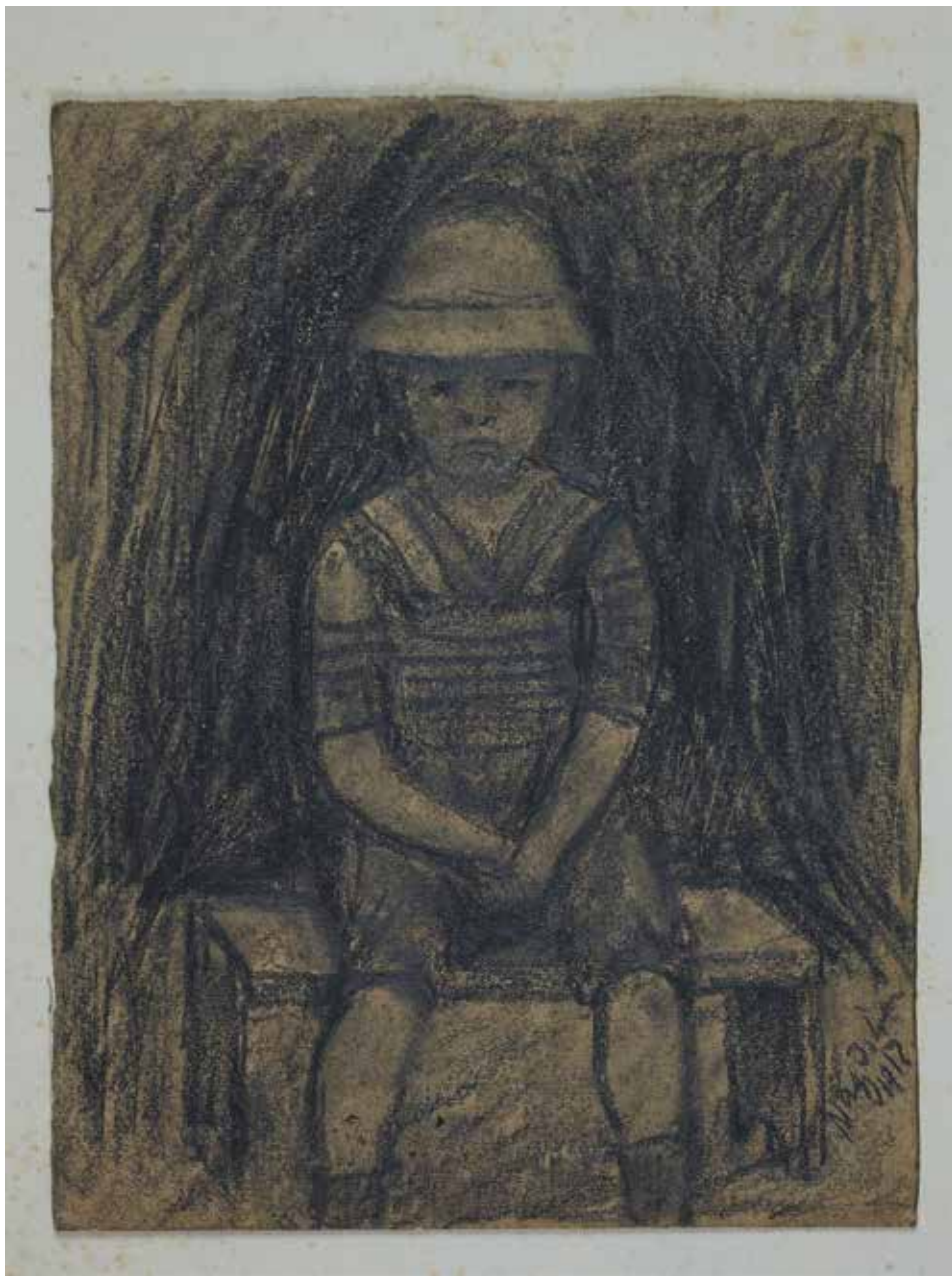
Boglyák a kerítés mögött, 1912, 11,2×15,2 cm, ceruza, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Fenyves a hegyoldalon, 1920 körül, 28×42 cm, pasztell, papír, Türr István Múzeum, Baja

Kazlak legelő állatokkal, 1920 körül, 30×43 cm, pasztell, papír, Türr István Múzeum, Baja

Kicsi széken ülő fiú, 1912, 15,4×11,7 cm, ceruza, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Mosakodó gyermek, 1908, 16,5×19,2 cm, szén, kréta, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Akt, Párizs, 1900, 61,9×47,3 cm, szén, papír, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

nak időrendjét tisztázza, s meglepő kijelentésre jut: „Legelső, valódi csíki származású képzőművésznünk Nagy István, [aki] a legigazabban és legtisztábban képviseli a foltcsenés alkotómódszerét”. A designer szerző rögvest megmagyarázza, hogy ez az alkotói csodálatosság miben rejlik: „Ő a természetből mindig csak egy-egy apró, látómezőnyi részletet nemesített foltnyi szépséggé”. Ki gondolná ezt így Szabó Andrásen kívül? Zsögödi Nagy Imrét pedig korábban így aposztrofálta: a bőfény festője.⁸ Ugyancsak Szabó András, valamint Szabó Zsuzsa jegyzi a talán legnagyobb hazai magángyűjtemény, az Antal-Lusztig kollekció Nagy István műveiről (is) készült kiadványát.⁹ Ennél magasabb színvonalú művészettörténeti földolgozása a gyűjtemény 4. kötetében Tóth Károly művészettörténészé.¹⁰ Az Antal-Lusztig-féle Nagy István kollekciónak talán legfőbb beszerzési forrása a műkereskedelem, amely megjelentette gazdag reprodukciós kötetét, ám a kötet a kitűzött magas célját („a kötet kilépteti Nagy István művészetének értelmezését szűken vett művészettörténeti kategóriák közül”¹¹) nem tudta teljesíteni, bár néhány szerzője értékes, továbbgondolható meglátásokig jutott, pl. Nádas Péter („Olyan közelségben van, mint az anyanyelv”¹²), azután a Földényi F. László, Kemény Gyula és a Kálmán Kata szociófotó-arcképeit Nagy István portré- sorsművei analógiájaként bemutató Markója Csilla.¹³

Az emlékév előtt jelent meg a második világháború utáni Nagy István- kutatásoknak az alapvetése, Pap Gábor kismonográfiájának¹⁴ és cikkeinek az újrakiadása. E kötet valódi újdonsága a szerző 1962-es Nagy István-szakdolgozatának a közzététele. A kiadvány bemutatói (Budapest, Nagyvárad, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Baja) során az érdeklődők fontos köréhez bizonyosan eljutott a fontos, az évfordulón egyedülként megjelent Nagy István-könyv.

A jubileumi év két legnagyobb rendezvénye két kiállítás, a körük szervezett programokkal. A Csíki Székely Múzeumnak a saját szervezésében, megfontolt és körütekintő előkészületek során a kölcsönzendő (és kölcsönözhető) művek

▼
8 Szabó András: *A bőfény forrása. Zsögödi Nagy Imre*. Pallas Akadémia-Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2006.

9 Szabó András: *Hargitától Észak-Bácskába – Nagy István. Antal-Lusztig gyűjtemény. Szabó Zsuzsa: A Csíki Székely Múzeum Nagy István-gyűjteménye*. Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2010.

10 Az Antal-Lusztig gyűjtemény 4. *Mednyánszky Koszta Fényes Iványi Grünwald Tornyai Endre Glatz Nagy Rudnay Medgyessy Holló*. Szerk.: Nagy T. Katalin. Déri Múzeum, Debrecen, 2023. 382-481.

11 <https://www.sonline.hu/kultura/hazai-kultura/konyv-es-kiallitas-mutatja-be-nagy-istvan>

12 Ugyanott furcsa akusztikájú Nádas Péternek az addigi Nagy István irodalomról, számos róla szóló cikkről, tanulmányról és hat Nagy István könyvről általánosítva fogalmazott megjegyzése: „Hazai recepciója alig is volt, alig is van. Ami volt, abban jórészt dagály, nagyotmondás vagy üresség fedti el alakját és munkáját”. Nagy István. Tisztaság tömörség transzcendencia. Szerk.: Kieselbach Tamás. Kieselbach Galéria, Bp., 2019. 32.

13 Első megjelenése: Markója Csilla: Sűrű, setét erdőben – A megközelíthetetlen Nagy István. Enigma, XXIV. évf. 2017/90. sz. 61-71. Angolul: Csilla Markója: *In the depths of perception. István Nagy, the „Hungarian Van Gogh”*. Acta Historiae Artium, Tomus LXII, 2021. p. 157-170.

14 Corvina Kiadó, Bp., 1965.

kiválasztása és a katalógus előkészítése tetemes munkát jelentett. A kiállítás két kurátora, Székely Sebestyén György és Túros Eszter művészettörténészek. Romániai és magyarországi múzeumokból és magánkollekciókból (pl. Czell Lőrinc Németország, Kemény Gyula Budapest¹⁵) összeállított mintegy száznyolcvan mű az utóbbi ötven évben, Nagy István születése 100. évfordulóján rendezett marosvásárhelyi tárlat¹⁶ után a legjelentősebb. Az életművet arányosan, fontos művekkel, időrendi sorban mutatta: a korai, fontos csíki múzeumi rajzok után fókuszban az első világháborús katonasors-portrék és az édesanyja egyedülvalóan sugallatos arc-másai állnak. A tárlat hangsúlyából szükséges kiemelni a festő dokumentumokkal alátámasztott, 1911-es fiumei útjának tenger-képeit. Kissé új megvilágításba kerültek az 1923-tól festett Balaton kép-látomásai is, valamint az utolsó, a bajai korszakának Erdélyt visszaidéző emlékezet-képei. A tárlat katalógus-tanulmányában Székely Sebestyén György rávilágít a Nagy István-irodalomban ezideig alig emlegetett tenger-képekre, amelyek a két fiumei útján keletkeztek (1911-12, 1914), s közli a festőnek Fiuméből, a Szépművészeti Múzeumnak művei megvásárlására küldött följánlását. Arányos, a legutóbbi évek kutatásait és a források, dokumentumok tanulságait indokoltan és szervesen fölhasználó, megbízhatóan pontos pályaképet rajzol Nagy Istvánról.

Az emlékév másik fontos rendezvénye Baján, az 1985-ben megnyitott s azóta Nagy István állandó kiállítást bemutató Nagy István Képtárban az N. Kovács Zita művészettörténész által megrendezett kiállítás volt. Az együttesnek fontos darabjai a bajai múzeum hatvannégy Nagy István opuszából¹⁷ és hazai múzeumokból (pl. a kecskeméti) és magángyűjteményekből (bajaiakból is) kerültek ki, s hiteles pályaképet adtak Nagy István teljes alkotóművészetéről. Szerepelt néhány hartai festett bútor is Nagy Istvánék 1930-as évekbeli konyhájának berendezéséből, mint hozzájuk fűződő, ritka személyes használati tárgyak. A bajai programnak másik fontos hozadéka a 2023. november 9-én megrendezett tudományos konferencia volt. Az ezen elhangzott előadások: a gyergyóbékási útépítés idején keletkezett hegyvidék-képekről s európai párhuzamairól (Székely Sebestyén György), a homokméggyi tanítószkodásáról, az 1923-as nagy kiállítása sajtóbeli beágyazottságáról, a művészetéről fogant, de meg nem valósult könyvtervekről (e sorok írója),¹⁸ Nagy István művészetének a román nyelvű sajtóbeli recepciójáról (Sarány István), Nagy István és az alföldi festészet megújításáról (Tóth Károly), a vajdasági élet- és

▼

15 A gyűjteménye Nagy István művei önálló kiállításon: *Egy székely az Alföldön – Nagy István művészete*. Válogatás Kemény Gyula magángyűjteményéből. Bozsó Gyűjtemény, Kecskemét, 2024. 03. 21-05. 12.

16 A Magyar Nemzeti Galéria Nagy István emlékkiállításán (1967. szeptember-október) 329, a marosvásárhelyi Művészeti Múzeum emlékkiállításán (1973. május-június) a katalógusba foglalt 352 műből 268 lett kiállítva (Nagy Antal csikszeredei kollekciója végül nem szerepelt).

17 N. Kovács Zita: „...nem írható át a nyelv szavaira” Nagy István festőművész alkotásai Baján. Türr István Múzeum, Baja, 2017.

18 Forrás 2023. 7-8., 2025. 5. sz.

művészeti periódusáról (Ninkov K. Olga), a pécsi Modern Magyar Képtár jelentős Nagy István műegyütteséről új, elméleti megközelítésben (Várkonyi György), az oeuvre kutatásának új forrásairól, valamint az új interpretációs és korszakolási lehetőségekről (N. Kovács Zita). Az előadásokban fölvetett problémák, kérdések az életmű egyes szakaszainak értelmezésében való elmélyüléshez adhatnak további segítséget. A konferencián panelbeszélgetés volt a Csíki Székely Múzeum és a Türr István Múzeum jubileumi rendezvényeinek előkészítési folyamatáról, a tárlatok hozadékaról (Túros Eszter, Székely Sebestyén György, N. Kovács Zita). Ahogy Pap Gábor új Nagy István könyvének a csíkszeredai bemutatója után, a bajai konferencia közönségének is levetítették a *Három hazában hontalan* című Nagy István-filmet,¹⁹ a vetítést a film létrejöttéről szóló beszélgetés vezette be.

Évfordulós események számbavételekor, az eredménylisták mellett gyakorta föl-föltünedeznek a hiánylisták, a 'mit nem sikerült megvalósítani, létrehozni' kérdései. A csíkszeredai, ünnepszámba menő kiállításmegnyitón elhangzott, Lucian Blaga nagyszerű Nagy István írásából idézve: Nagy István művészetét nem ismerjük eléggé. Pedig Csíkban a nevét viselő intézmények (Nagy István Művészeti Középiskola, Csíkszereda, Nagy István Általános Iskola, Csíkmindszent) szerepet vállalhatnak a Csíki Székely Múzeum Nagy István műveire alapozott kultuszának terjesztésében. A 2007-ben magyarországi kezdeményezésre (Jurecskó László, MissionArt Galéria) elindított pénzgyűjtés is hozzájárult a Nagy István Emlékháznak²⁰ kiszemelt csíkmindszenti porta megvásárlásához, amelyet különféle nehézségek közbejöttemi miatt máig nem sikerült berendezni. A hiánylistán szerepel, hogy a *Három hazában hontalan* című Nagy István filmet egyik magyarországi tévécsatorna sem tűzte műsorára, ahogy a Székely Tévé sem Csíkszeredában. Egyes műkereskedelmi egységekben a neve alatt terjesztett hamis képek egyszerre rombolják az életmű kivívott rangját, és elbizonytalanítják a műveit gyűjtő vásárlókat.

A Nagy István 150 eseményei azonban mégis mindkét hazában, Erdélyben és Magyarországon jelentős, művészettörténeti fontosságú életművére irányították a figyelmet. Így történt ez Nagy István kezdő és legutolsó, két legfontosabb élet-helyszínén, a szülőhelyén, Csíkban, a Csíki Székely Múzeumban és utolsó lakó- és munkakörnyezetében, a művészetét állandó kiállításon bemutató városban, Baján a Nagy István Képtárban.

▼
¹⁹ *Három hazában hontalan. Nagy István festőművész.* 48 perc. Operatőr: Czétényi Csilla, Nagy-Bozsoki József, gyártásvezető: Szederkényi Miklós, szakértő: Sümegi György, rendező: Mucsányi János, producer: Buglya Sándor. Dunaráj Alapítvány, 2010.

²⁰ Szondy Zoltán: *Nagy István-emlékház Csíkmindszenten.* Hargita Népe, 2008. április 22.

A múltban tükrözött jövő

Szilágyi Márton: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete

Bevezetés

Szilágyi Márton napjaink egyik legjelentősebb, és alighanem legtermékenyebb 18–19. századdal foglalkozó irodalomtörténésze. Nemcsak a követhetetlen mennyiségű, folyamatos folyóirat-publikációival és a nevéhez kötődő kiadványok sorával kelti föl a figyelmet, hanem tudományos érdeklődése kiterjedtségével is. Nehéz volna részletesen áttekinteni tevékenységét: a Kármán József és Pajor Gáspár, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Lisznay Kálmán, Arany János, Jókai Mór életével és műveivel foglalkozó könyvei mellett 18–19. századi irodalomról szóló önálló és többszerzős tanulmánykötetek, kritikai kiadások, egyetemi tankönyvek, forráspublikációk, válogatott szövegédíciók és népszerűsítő műkiadások kötődnek nevéhez. Sőt, ha egy kicsit mélyebbre ásunk, kortárs irodalmi kritikagyűjteményt, „szórakoztatóan rossz verseket” tartalmazó antológiát és a 80-as évek laktanyai csoportnyelvét rögzítő szótárt is fölfedezhetünk szerteágazó munkásságában. Sőt: a legtöbb szaktudósra kevésbé jellemző módon olykor visszanyúl korábbi munkáihoz, s újraírja, jelentősen átdolgozza őket.

A szerző imponálóan sokrétű munkásságának kétségkívül Arany János az egyik kitüntetett alakja. Erről árulkodik legalábbis a nevéhez köthető *Arany János összes költeményeinek* sajtó alá rendezése (2006, 2018), a *Toldi*, *Toldi estéje* és *Buda halála* együttes, diákkönyvtári kiadása (2009); az „Ősszel” című, többszerzős tanulmánykötet (2018); az Arany tudományos recepciótörténetét bemutató, *Arany János emlékezete* című recepciótörténeti kötet (2023) és az 1825-től 1850-ig terjedő *Kisebb költemények* kritikai kiadása (2024); valamint az 1856-os *Arany János kisebb költeményei* (2017) című reprezentatív versgyűjtemény sajtó alá rendezése. Különösen fontos, hogy Szilágyi Márton 2017-ben, Arany János születésének 200. évfordulóján önálló, átfogó kötet formájában dolgozta fel a költő életművét *Mi vagyok én?: Arany János költészete* címmel, melyet a lelkesebb szakmai kritikák – hangot adva a műfaj körüli kortárs dilemmáknak – már kifejezetten monográfiaként értékelték; míg mások – az elismerés ellenére is – inkább a hiányosságokat vették benne észre, egy majdani nagymonográfia lehetőségét vetítve előre. Nos, úgy tűnik, az idő az utóbbi véleményeket igazolta, hiszen jelen kötet, a 2023-ban megjelent „Az utolsó magyar”: *Arany János élete és költészete* című könyv a korábbi, 2017-es életmű-átte-

kintés immáron kimondottan is monográfiává bővített változata. Adná magát a megközelítés, hogy a két könyvet egymás tükrében olvassuk – ahogy tettem korábban a Lisznyai Kálmánról szóló kismonográfia esetében –, az új kötet eredményeit a korábbi vállalkozáshoz képest értékelve. Jelen írásban azonban nem erre vállalkozom – tekintettel a két könyv megjelenése közötti rövid időtávra, illetőleg arra, hogy Szilágyi Márton az új könyv fényében maga is egyenesen „előtanulmánynak” minősítette át korábbi munkáját. Ehelyett a szerző Arany-kutatásainak szintéziseként és tetőpontjaként értelmezem-értékelem a monográfiát, kevésbé foglalkozva a reprezentatív műfaj körüli posztmodern dilemmákkal, melyek az előző kötet recepciójában gyakran fölmerültek.

Tartalomismertetés

Mindenekelőtt kezdjük a több mint 630 oldalas könyv – lehetőség szerint – részletes tartalmi áttekintésével. A kötet rendelkezik egy előszóval, majd három fejezetben tárgyalja Arany János életpályáját kronologikus rendben, végül bőséges szakirodalmi jeggzettel, illetve név- és címmutatóval zárul.

A pályáívet tárgyaló három nagyfejezetet az életút meghatározó évei (1817, 1849, 1860, 1882) és helyszínei (Nagyszalonta, Nagykőrös, Pest/Budapest) tagolják, melyek egyúttal Arany költői státuszának és társadalmi pozíciójának alakulását is kirajzolják. Hangsúlyozandó, hogy a monográfia elsősorban a *költői* pálya alakulására fókuszál, tehát nem olyan mikrotörténeti-életrajzi vállalkozás született, mint a szerző korábbi, Csokonairól vagy Lisznyairól készített pályaképei. A kötetten végighúzódo életrajzi szál elsősorban Arany költői világához rajzol föl aprólékos, a családtörténetre fókuszáló, társadalomtörténeti igényességű háttérrel. Ami az irodalmi pályaképet illeti, Szilágyi Márton könyvét olvasva Arany költészetének három meghatározó, egész életművön átnyúló (egyaránt inspiratív) vonását különíthetjük el. Az első az otthonról hozott szociokulturális beágyazottság, közköltészeti háttér, amely nemcsak a pályakezdő Arany szárnypróbálgatásait, de a kései „írófejedelem” munkásságát is mélyen áthatotta. A második jellegzetesség Arany kísérletező hajlama (melyet Szilágyi Márton egyébként Petőfi esetében is igen fontosnak tart). A monográfia meggyőzően mutatja be, hogy Arany sohasem ragadt le egyetlen poétikai irányzatnál vagy műfajnál (legyen szó az irodalmi népiességről vagy a balladákról), hanem folyamatosan, élete végéig megújulásra törekedett, akár egymással szorosan összefüggő művek esetében is (lásd a *Toldi*-trilógiát). A harmadik sajátosság egy egész életművön átnyúló, tematikus-motivikus jellegzetesség: a magyarság kipusztulásának rémisztő előérzete. Mint szó lesz róla, a könyv címe is e nemzet pusztulása miatti aggodalomra utal, mellyel a monográfus mintha finoman elmozdulna azoktól a korábbi évtizedekben igen népszerű, de valamelyest

napjainkban is megfigyelhető, a nemzeti narratívától berzenkedő értelmezési gyakorlatoktól, amelyek a 19. század nagy költői életműveiben – elsősorban (a „két”) Vörösmartyében, (a „mandátumos”) Aranyében és (a forradalmár) Petőfiében – más-más módon, de egyaránt valamiféle törést látnak fölfedezni. Egyrésztől méltatják azokat az „autentikusnak” vélt, általában lírai műveket, amelyekről úgy vélik, az alkotók saját, *belső* modern lírai alkatából következően, egyfajta poétikai integritás birtokában készültek. Másrésztől az életmű vakvágányának tekintik a történelmi-politikai témájú, a 19. századi nemzeti irodalom kánon- és eszmétörténeti keretei közé illeszkedő, általában epikus jellegű alkotásokat, amelyekről mint-ha úgy vélnék, hogy valamiféle *külső* hatás, nyomás vagy kényszer (esetleg költői eltévelyedés) hatására keletkeztek. Nos, Szilágyi Márton az Arany-életmű fontos, integráns részének tekinti e darabokat.

A *Nyakig Aranyban* című előszó a 2017-es Arany-bicentenáriumi tudományos eredményeit összegzi és értékeli, áttekintve az évfordulós szakmai konferenciákat, tematikus lapszámokat, tanulmányköteteket, textológiai fejleményeket, muzeológiai beruházásokat. Szilágyi ezáltal a monográfiát az ünnepi évhez kapcsolja, melynek hozadékai valóban jócskán túlnyúltak a naptári kereteken. Ebből a szempontból az új monográfia egyszersmind az emlékév (kissé megkésett) lezárásának és betetőzésének is fölfogható – amennyiben eltekintünk a korábbi Arany-könyvtől, amely (a róla szóló kritikák visszatérő megállapítása szerint) hasonló funkciót töltött (volna) be. A kötet egészére jellemző az a néhol terjengősséget előidéző körültekintés, hogy Szilágyi Márton az Arany-emlékév mellett tüzetesen tárgyalja Deák Ferenc (2003), Kazinczy Ferenc (2009), Eötvös József (2013) és Kemény Zsigmond (2014) emlékévének tanulságait is. Összességében egyetérthetünk Szilágyi Márton fő megállapításával, miszerint az irodalmi évfordulók mindenekelőtt a tudományos eredmények miatt lehetnek hosszú távon is emlékeztetések és maradandó események, hiszen az állandó forráshiánnyal küzdő irodalomtörténészek előtt ezeken az alkalmakon nyílik igazán lehetőség, hogy valamelyest kimozgassák a kultikus szerzők életművének és életrajzának értelmezési kereteit – akár a szűkebb szakmai közösségen túlnyúlóan is. Márpedig egy-egy kultikus szerző portréját elsősorban professzionális irodalomtörténetési munkával lehet revitalizálni – hogy ezekhez az elmélyült filológiai kutatásokat és akkurátus értelmezői műveleteket igénylő, megalapozó kutatásokhoz kapcsolódhassanak a még több embert elérő művészi, iskolai, politikai, muzeológiai és egyéb (olykor többekhez elérő) törekvések.

A *Szüllőhely és származás* című nagy fejezet a költő 1817-es születésétől 1849-ig ível. Azt a folyamatot mutatja meg, amely során a nemesi rangjától megfosztott, hajdútudatú, szegény református családból származó, tanulmányait megszakító Arany Jánosból mezővárosi honorácior-értelmiségi vált. Emellett azt, hogy az alkalmi verseket író „bocskoros poéta” – versifikátori gyakorlatai után – miként jutott el az első (álneven, sajtóban publikált) nyilvános költői, prózai és értekező

szárnypróbálgatásokig. Majd onnan – első irodalmi barátja, Szilágyi István támogatásával – hogyan érte el első sikerét a Kisfaludy Társaság pályázatán, s később mi módon tört be az irodalmi életbe a *Toldival* (1847), mellyel egyúttal elnyerte Petőfi barátságát is, akivel közösen (olykor egymással „versengve”) alkottak és kísérleteztek.

A műközpontú elemzések sorát egy alig ismert darab, a kérdéses státuszú, igen korai *A dévaványai juhbehajtás* (1834) című falucsúfoló költemény nyitja, amely kapcsán Szilágyi – behatóan ismertetve a mű körüli filológiai és tárgytörténeti tudnivalókat – Arany János szerzősége és az életműben betöltött lényegi pozíciója mellett érvel. Az *elveszett alkotmányról* (1845) szóló elemzésben Szilágyi az elbeszélő költemény politikai kontextusát, aktuálpolitikai utalásrendszerét, ironikus világképét és szövegelőzményeit vizsgálja. Ezt követően Arany korai, kisebb prózai és értekezői kísérleteit veszi szemügyre, kiemelt figyelmet szentelve Arany „enni vagy nem enni” Hamlet-parafrázisának. A *Toldit* újraolvasva a műben föltáruul isteni irgalomra és gondviselésre épülő (kálvinista) világkép érvényesülését mutatja ki. Később a költő Vahot Imréhez, Jókai Mórhoz és a győri Kovács Pálhoz kapcsolódó publikációs gyakorlatát térképezi fel, kontrollanyagként részletesen kitérve a Tízek Társaságát alkotó pályatársak közlési stratégiájára is. Ezután a szerző Arany Petőfivel és Tompával való barátságának alakulástörténetét és dinamikáját vizsgálja jórészt a levelezésükön keresztül. Majd a *Toldi* sikere utáni, népiességgel kísérletező, vegyes műfajú epikus költeményekről esik szó: az Arany által favorizált, később mégis folytathatatlannak talált, elvetett és újraírni kívánt *Rózsa és Ibolya* (1848) című népmeséről; a *Toldi* palinódiájaként (ellendalaként) értelmezhető, a nemzeti önazonosság-tudat dilemmáját először megjelenítő, a közösségi emlékezet elsorvadását anticipáló *Toldi estéjéről* (1847–48, 1854); a középkori magyarság ősharmóniában élő, eszményi közösségét visszaéneklő *Szent László füve* (1847) című népmondáról; az Arany–Petőfi–Tompai költői triász között spontán költői „versenyt” előidéző *Murány ostroma* (1847) című, erotikus szöveghagyományú szerelmi hőskölteményről; illetőleg a korabeli Rákóczi-kultuszba illeszkedő, a kísértetiesség szentimentális eszközkészletét megújító, *A rodostói temető* (1848) című költői látomásról. Végezetül Szilágyi Márton Arany János első szerkesztői kísérlete, a Vas Gerebennel közösen (és leginkább csak névleg) szerkesztett *Nép Barátja* című néplap történetét, és a költő tiszavirág-életű politikai szerepvállalását göngyölti fel. Aranynak a forradalom és szabadságharc alatti pályáját ponyván terjesztett, nagy példányszámú, populáris, didaktikus, agitatív jellegű versek kísérték. Meghökkenítő adat, hogy noha a költő a szabadságharc után e műveket soha nem jelentette meg újra, egy 1910-es években (!) készült nagyszalontai gyűjtés tanúsága szerint némely darabja mégis a helyi szájhagyomány szerves részét képezte több mint fél évszázaddal később is.

E fejezetből kiemelendő *A dévaványai juhbehajtás* elemzése, mely a költő élet-pályájának leginkább homályos és ismeretlen szakaszába, a költő professzionális irodalmi ambíciói előtti alkotói tevékenységébe enged betekintést. Arany közköltészeti beágyazódásához ad fogódzót, amelynek a vizsgálata föltárhatja előttünk a költő műveltségének egy kevésbé ismert rétegét, nagyszalontai kapcsolatrendszerét, valamint a helyi közösséget „szórakoztató” közköltői arculatát. Arany e diák, segédtanító és hivatalnok korában szerzett alkalmi, olykor megrendelésre született munkáit (diákversek, sírversek, köszöntők, udvarlóköltemények stb.) később nem tartotta vállalhatónak, és nem vette föl a gyűjteményes köteteibe sem. Szilágyi Márton ugyanakkor kiemeli, hogy Arany egész életművét áthatotta a Nagyszalontáról hozott, Csokonain is átszűrt tradicionális költőszerep és műveltséganyag. Ennek hatását fölfedezhetjük *Az elveszett alkotmány* ironikus világábrázolásától kezdve az *Őszikék*ben olvasható, alulstilizált költői önarcképekig. Vagyis a költő korai zsenjei jelentősen módosítják Arany „kettős pályakezdésének” koncepcióját is, amely az első pályázati sikerekhez kötötte a költői indulást.

Külön említést érdemel még a *Toldi*ról szóló alfejezet, amely a szerző egy korábbi műértelmezésének finomított változata. Már az első verzió (2007) is igen eredeti és inspiratív volt, hiszen igyekezett szakítani a mű népiességét és optimista (osztályharcos vagy nemzeti megközelítésű) társadalomvízióját hangsúlyozó olvasatokkal, ehelyett a narrátor és a szereplők szavaiból rekonstruálható istenképre fókuszált. Eszerint Toldi gyilkos tette, próbatételei és a király előtti győztes párviadala fölfogható a bűnös ember Isten előtti vezekléseként és kiengesztelődéseként is. Ezt az olvasatot valamelyest árnyalja, hogy a főhős nem igazán mutat lelkiismeret-furdalást és megbánást a mű során, ráadásul a gyilkosságot véletlenül és hirtelen fölindulásból, provokáció hatására követi el. A szerző ezt belátva módosított valamelyest korábbi megállapításain, és az interpretációját (látszólag!) kikezdő cselekményelemek konstitutív beépítésével igazán meggyőző értelmezést hozott létre. Immáron ugyanis erősebb nyomatékot kap az érvelésben az elbeszélő költemény eredendően kálvinista háttérű világképe. Az eleve elrendelés elve szerint ugyanis a lelki üdvözülés pusztán Isten irgalma és jósága által, nem pedig az emberi akarat és törekvés útján érhető el. Szilágyi Márton tehát két nézőpontot és narratív szintet különít el a műben: egyfelől Toldi szubjektív, esetleges, töredékes perspektíváját, amely egy önerőből megvalósított felemelkedéstörténetet mutat be; másfelől egy átfogóbb világműködés munkálását, Isten állandó jelenlétét és gondoskodását a főhős életében: „[A] kegyelem olyan működése ismerhető föl a cselekményvezetésben, amely nagyon közel áll a kálvini predestináció fogalmához: a főhős nem érdemei miatt, nem szándékai alapján, hanem kizárólag a kegyelem által juthat el a megtisztuláshoz.” (110.) Szilágyi értelmezése nemcsak újszerű olvasatot kínál a műhöz, de az esztétikai érdemeit is tisztábban mutatja: megköckáztatható az a (talán kultikus) kijelentés, hogy a 19. század közepén csak a kálvinista Arany János

lehetett képes beépíteni egy efféle komplexitású, kálvinista eredetű világgépet egy középkorban játszódó lovagtörténet(-ponyvaparódia) univerzumába.

A *publikálás lehetőségei 1849 után* című, második nagy fejezet a szabadságharc bukásától Arany 1860-as Pestre költözéséig tárgyalja az életpályát. A Szalontán hivatalt vállaló, majd Geszten tanítóskodó, végül a nagykőrösi gimnáziumban katedrát vállaló Arany társadalmi és költői útkeresése bontakozik ki, emellett Arany tanítói tevékenységének részleteibe, a nagykőrösi értelmiség mindennapjaiba (vagy épp közös ünnepeikbe) láthatunk bele. Az 1840-es években lezártnak tűnő társadalmi mobilitás új lehetőségei nyíltak meg ekkor a költő előtt, hiszen mezővárosi honorációból polgári státuszú értelmiségi vált belőle, s ha nem is élt meg kizárólag irodalmi munkásságából, új pozícióját már a kulturális és irodalmi térben megszerzett tekintélyének köszönhette.

Az életmű vizsgálata a szabadságharc utáni epikus töredékekkel (és drámakísérletekkel) folytatódik, melyeket Szilágyi Márton útkeresésként, a népies és vergiliusi mintát követő *Tolditól* való eltávolodás tükrében értelmez. Ezek az 1850-es években készült, nehezen datálható, félbemaradt munkák (*Az utolsó magyar, Az éjjeli párbaj, Édua, Csanád, Perényiek*) azért érdekesek az életmű szempontjából, mert látványosan jelenik meg bennük egy visszatérő téma: a magyar nemzet kipusztulásának fenyegetettsége. Szilágyi Márton azt is hangsúlyozza, hogy Arany a folyamatos (sokszor kudarcos) kísérletezés ellenére mindvégig törekedett arra, hogy egyúttal jelen is maradjon a nyilvánosságban: gyakorta publikált Vahot Imre, Szilágyi Sándor, Vas Gereben és Nagy Ignác lapjaiban. A továbbiakban a költő nagykőrösi kapcsolatrendszeréről olvashatunk. A gimnázium falai közötti élénk társasélet és az intézményt körülvevő mezőváros sivárságának kettőssége tárul fel az olvasó előtt. A nagykőrösi tanári pálya egyébként sok tekintetben inspiráló lehetett Arany számára, hiszen – Szilágyi Márton érvelése szerint – a tanítás során a költőnek arra is lehetősége nyílt, hogy valamiképp rendszerezze esztétikai-kritikai és irodalomtörténeti nézeteit, melyet pályája későbbi szakaszán hasznosítani tudott. Majd egy Arany által soha nem publikált, a Bach-korszak derekán szerzett köszöntőről esik szó: a nagykőrösi Szilágyi Sándorhoz szóló *Alkalmatosságra írott versekről* (1856) – azok keletkezési körülményeiről, kéziratosságról és a sokrétű költői tradíciókat mozgató poétikai fölépítettségéről. A folytatásban a rendkívül elutasító fogadtatásban részesült *A nagyidai cigányok* (1851) és a torzóban maradt *Bolond Istók* (1850, 1873) kerül szóba: a szerző az előbbit az allegóriától való szabadulás vérbő humorú (félreértett) megnyilvánulásaként, az utóbbit pedig egyfajta lezárhatatlan életrajzi önstilizációként értelmezi.

Arany számára az 1856-ban megjelent *Kisebb költemények* volt az első kötet-vállalkozás, amelyben a nem epikus oldalát is bemutathatta a *Toldi* sikere utáni epikai kísérleteket követően. Szilágyi Márton e megfontolás alapján ismerteti Arany félszeg (vergiliusi mintán alapuló) lírikusi szerepfölfogását, illetve a kötet

keletkezéstörténeti, szerkezeti és (narratív) kompozíciós sajátosságait. A verses-könyvet a 19. század második felének egyik legfontosabb (csak mostanában fölfedezett) lírai teljesítményeként értékeli. A *Kisebb költemények* által reprezentált verscsoport költői érdemeit aztán néhány kulcsvers, a *Letéstem a lantot* (1850), a *Kertben* (1851), *A lejtőn* (1857) és *Az örök zsidó* (1860) egyenkénti elemzésével alaposabban, szövegközelibb módon is bemutatja. Később néhány költemény (*A honvéd özvegye*, *Rákócziné*, *A rodostói temető*, *A négy jövevény*, *Koldus ének*) kéziratos terjedését és hagyományozódását tekinti át, föl kutatva ezáltal az Arany-recepció egy nehezen kibogozható nyomvonalát, melyet a költő személyes gesztusokkal maga is épített, annak ellenére, hogy az emléktárgyként, ajándékként, dedikációként adományozott kéziratos munkáit mindvégig szigorúan elhatárolta a nyilvános költői gyakorlatától. Végezetül Szilágyi Márton az 1857-es császárlátogatáskor írott *Köszöntő-dal* című költemény keletkezéstörténeti hátterét ismerteti. Finom érzékkel olvas a politikai célzásokban gazdag vers sorai között, mely verset végül a költőt fölkérő Nemzeti Színház nem használt föl az uralkodót fogadó *Erzsébet* című opera bemutatójához, s amelyet maga Arany később mégis fontosnak tartott megőrizni, hiszen a *Kapcsos könyv* elnevezésű kéziratos gyűjteményébe is bemásolta kontextusjelölő paratextusokkal ellátva.

Külön figyelmet érdemel a monográfia címévé emelt *Az utolsó magyar* (1858) című töredék elemzése. A *Naiv eposzunk* (1860) című tanulmánnyal egyszerre készül, ossziáni hangulatú mű a keleti őshazában maradt (Julianus barát jelentéseiben megörökített) magyarság végső pusztulását mutatta volna be egy szerelmi história keretei között. Arany nem tudta befejezni e munkáját, melyet valamelyest talán J. F. Cooper *Az utolsó mohikán* című, világhírű regénye is megihletett, noha élete utolsó éveiben is dolgozott rajta. Az elbeszélő költemény cselekményvázlatát azonban lejegyezte, és Tompának is beszámolt róla. Arany levele egyetlen szentenciózus mondatban foglalja össze az ambiciózus vállalkozás tétjét: „A multban tükrözni a jövőt.” Szilágyi Márton meggyőzően érvel amellett, hogy Aranyt élete végéig foglalkoztatta a nemzet kipusztulásának sejtelve és lehetősége, sőt költői világának mindvégig meghatározó alapeszméje volt. A monográfia (idézőjeles!) címe tehát nem annyira Arany János hazafiúi nagyságára, hanem e töredékben maradt, az életmű perifériájára szorult költeményre, átvittebb értelemben az életmű nemzetféltő alapérzésére, osszianista hangoltságára utal. Illetőleg fölhívja a figyelmet Arany költészetének határhelyzetére (az utolsó „klasszikus” és az első „modern”), a modernséggel kapcsolatos komplex viszonyára is.

Kiemelendő még az *Alkalmatosságra írott versekről* szóló fejezet. A vaskos humorú vers érdekessége, hogy Arany János maga olvasta föl nagykörösi barátja és kollégája, Szilágyi Sándor disznótoros vacsoráján. A szerző részletesen ismerteti a vers elhangzásának körülményeit, számba veszi az eseményen részt vevő társaságot, tekintettel a vers performativitására, toposzkészletére, retorikájára, műfaj- és

hagyományértelmezésére. Az elemzés módszertani különlegessége, hogy egyfelől mikrotörténeti léptékű rekonstrukciója egy szűk körű, vidám társasági összejövetelnek, másfelől érzékeny olvasata egy ritkán elemzett, világirodalmi utalásokban gazdag, vulgáris-parodisztikus költeménynek. Ékes példája a költő életművében búvópatakként lappangó közköltészeti hagyomány érvényesülésének.

A monográfia Arany *Pestre költözése* című, záró nagy fejezete a költő utolsó 22 évének alakulását mutatja be. Arany János 1860-ban hagyta ott nagykőrösi tanári állását – részben a Deák-párti írói-politikusi kör szorgalmazása, részben az óraszámok miatti túlterheltsége, részben lánya, Arany Juliska szerelmi csalódásai okán. A költő a költözéssel – lapszerkesztői, majd a Kisfaludy Társaság-béli és akadémiai titkári állásának köszönhetően – a pesti kulturális élet középpontjában találta magát, mely igencsak erősítette „írófejedelem”-státusza kibontakozását. A vidéki oktatóból fővárosi „nagypolgár” vált: e társadalmi rangemelkedés csúcspontja az 1867-es, Ferenc József adományozta Szent István-rend volt, mely alkalmasint nemcsak nemesi (bárai) címre érdemesítette a költőt, hanem az arisztokráciához való tartozásra és a főrendházi tagságra is képesítette (volna). Mint ismeretes, a költő mégsem kérvényezte a nemesi ranggal járó címet. „Aranynak megadatott mindaz, ami egy »írófejedelmi« tekintélyhez és életformához szükséges volt, s csak személyes tulajdonságain, fizikai állapotán és belső bizonytalanságain múlt, hogy ezt a lehetőséget nem használta ki.” (535.)

A költő utolsó nagyobb életszakasza kapcsán az irodalmi művek mellett szólni kell értekezői, szerkesztői, hivatalnoki, műfordítói tevékenységéről is. Szilágyi Márton a költő legfontosabb értekezése, a *Naiv eposzunk* (Kölcsey Ferenc és Erdélyi János munkásságán alapuló) előfeltevéseit és hatástörténeti hagyományát, valamint az osszianizmus és a „hanyatló” csehekkel kapcsolatos nemzettipológiai képzetek egymást erősítő hatását igyekszik föltérképezni Arany gondolkodásában. Ezt követően a hun trilógia kezdetektől kétkedve fogadott, egyetlen elkészült darabjáról, a *Buda haláláról* (1863) esik szó, melyet Szilágyi Márton – istenképét, ismeretelméleti világrendjét, hatalomfölfogását, motivikus hálóját és a lehetséges szövegelözményeit elemezve – jelentős, figyelemre méltó, kísérletező műként értékeli. Úgy véli, az el nem készült *Csaba-trilógia* a balladák kaotikus és démonikus világfölfogásának nagyobb szabású (világirodalmi kontextusba ágyazott) történelmi víziója lehetett volna.

A folytatás Arany szerkesztői és hivatalnoki oldalát teszi mérlegre. A *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* szerkesztése körüli problémákat (szűkös anyagi lehetőségeket, megbízható munkatársak hiányát, az előfizetők szűk körét, a kritikai viták megosztó hatását) tekintve elmondható, hogy ha nem is sikerült Aranynak hosszú távon rentábilis vállalkozásba fognia, a lapszerkesztés jelentősen elősegítette pesti társadalmi beilleszkedését és emelte irodalmi tekintélyét, véleményformáló szerepét. Később Arany *Hamlet*- és Arisztophanész-fordításáról olvashatunk. A *Hamlet*-

fordítást Szilágyi a korábbi Shakespeare-fordítások (Vörösmartyhoz és Petőfihez kapcsolható) története, a költő korábbi Shakespeare-élményei, a (más fordítói kísérletekkel okkal szigorú, Arannyal mégis igen elfogult) Kisfaludy Társaság intézményes szerepe, illetve a korábbi fordítások tükrében tárgyalja. A magánelfoglaltságból, időtöltésképpen születő Arisztophanész-fordítások sok tekintetben a *Hamlet* ellentétei, hiszen a szabadszájú görög szerző munkásságának nem volt fordítói tradíciója és érdemi recepciója a 19. századi Magyarországon. Emiatt Arany jóval kötetlenebb munkát végezhetett, az eredeti szöveg „illetlen” részeit a népnyelv sokértelmű eufemizmusaival adva vissza. A Gyulai Pál ajándékozta *Kapcsos könyvről* szóló rész a monográfia leghosszabb, több mint 90 oldalas alfejezete. Szilágyi Márton először a könyvben megőrzött *Őszikék*-ciklus keletkezési körülményeit és a versek alakulásrendjét vizsgálja a lehetséges textológiai nyomok alapján. A ciklus szervezőelvét a naplószerűségben fedezi föl, illetve az öregedéssel számot vető lírai imázsalkotásban, amit egyes költeményeken keresztül is bemutat. Ezt követően Arany *Kozmopolita költészet* (1877) című versét elemzi, igen eredeti megközelítésben: a recepció fősodrától eltérően nem egyfajta irodalompolitikai programversként, hanem személyes szorongásokat (nemzetféltést, halálfélelmet) tükröző szubjektív költeményként olvassa azt. Egy kitérőben alaposan foglalkozik Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas* (1823) című versének szövegghatásával is, számot vetve Arany versolvasatának folyamatos változásaival is. Később Szilágyi Márton egy igen fontos és kanonikus szövegcsoportot, az Arany-balladákat vizsgálja, melyről úgy tartja, nem egységesíthetők egyetlen, statikus korpuszba valamely általános poétikai tulajdonság alapján, épp ezért a közös jegyek helyett inkább az egyes művek – *Ágnes asszony* (1853), *Bor vitéz* (1855), *Szondi két apródja* (1856), *Pázmán lovag* (1856), *Vörös Rébék* (1877), *Tetemre hívás* (1877), *Zách Klára* (1855), *Hid-avatás* (1877), *Népdal* (1877) – közötti különbségekre fókuszál. Pontosabban szólva, Arany kísértetiességhez való viszonyát vizsgálja, tekintettel a műfajcsoport folyamatos gyarapodására és poétikai bővülésére. A *Toldi szerelmét* (1878) a mű 30 éves alakulástörténetének, a kompozícióalakítás nehézségei és lélektani motivációi, a verses regény biografikus műfaji kódjai, illetve a cselekményben fölfedezhető átöltözések és szerephelyettesítések szervezőelve tükrében közelíti meg. Ezt követően a monográfia Arany utolsó, címtelen, az új kritikai kiadásban *[Tóth Lőrincznek]* címmel közölt versét veszi szemügyre. Számot vetve az „utolsó” pozícióból eredő túlértelmezési kockázatokkal, elosztatva a sokak által utolsónak vélt *Sejtelek* című költemény körüli hiedelmeket. A voltaképpen irodalmi pályakép érzékeny és lírai következtetéssel zárul: „Arany életműve egy alkalmi verssel fejeződik be, pontosabban marad félbe, ráadásul még az is lehet, hogy egy szóbeli rögtönzéssel [...], [m]int ahogy így is kezdődött, tudniillik alkalmi versekkel.” (531.) A monográfia az életmű áttekintését követően az idős Arany utolsó éveiről, anyagi helyzetéről, kínzó betegségeiről és belső családi viszonyairól értekezik a szerző

családi levelei és orvosi dokumentumai alapján. Végezetül kissé eltávolodunk Arany Jánostól: a költő fiára, Arany Lászlóra kerül fókusz, akit Szilágyi Márton az édesapja örökségének ápolójaként és megújítójaként állít középpontba. A két Arany munkásságának kapcsolódási pontjait térképezi fel, az életműveket egymás tükrében értelmezve. Az utószóként is fölfogható *Még egy szó Aranyról* című záró alfejezet emelkedettebb stílusban laudálja Arany János pályáját. Szilágyi Márton szerint Arany inkább a hiányokat és a restanciákat látta saját életművét mérlegelve, a mai olvasó mégis a magyar irodalom egyik legnagyobb teljesítményét, a zárlat Tandorit idéző szavaival, „megnyerhető veszteség”-et fedezhet föl benne.

E fejezetből két – a *Kapcsos könyv*, a balladák vagy a *Toldi szerelméhez* képest – marginálisabb alfejezetet emelnék ki. A *Vanitatum vanitas* Arany költészetére gyakorolt hatásáról szóló rész meggyőző arról, hogy Arany számos művében fölfedezhető a Kölcsey-verssel való dialógus szándéka, melyhez Arany érdekes módon mindig másképpen viszonyult. A *Gondolatok a béke-congressus felől* (1850) című versben történelemfilozófiai problémaként, a nemzethalál képze és a történeti ciklikusság kérdéskörében jelenik meg Kölcsey hatása, míg a *Visszatekintésben* a tragikus ironia hagyományába illeszkedő szubjektív létösszegzés személyes hangulelemeként, a rezignált hiábavalóság-tapasztalat kifejeződéseként. A *Báró Kemény Zsigmondhoz* című versben ellenkezőleg: Arany ott a Kölcsey-műben fölfedezhető formai játékosságot, artisztikumot és humort domborítja ki. A Kölcsey-vers hatástörténeti vizsgálata az *En philosophe* elemzése kapcsán válik igazán revelatívva: az *Őszikék* záródarabját Szilágyi Márton a *Vanitatum vanitas* radikális átértelmezéseként olvassa. Eszerint Arany verse mintegy kiiktatja a Kölcsey-versben fölfedezhető „fölsőbb” isteni nézőpont lehetőségét (ahonnan hiábavalónak tűnhetnek a világ dolgai), azáltal, hogy a költemény zárlata a hiábavalóság általánosságát magára a lírai beszédhelyzetre is visszavonatkoztatja: „Most látom, / hogy ami volt, / Eltűnt édes mámor; / „Vanitatum vanitas” / Maga is a *humor*. // Nem marad Kómosz velem, / Csak a szende múzsák, / Csak a humor-nélküli / Pusztá nyomorúság.” A lírai beszélő tragikuma tehát nem egyszerűen sztoikus erkölcsként, hanem „pusztá nyomorúságként” tételeződik, melyből immár a költészet sem jelent gyógyírt. Mint Szilágyi fogalmaz, „[i]gaza volt Szörényi Lászlónak, amikor Arany művét »páratlanul kegyetlen vers«-nek minősítette”. (459.) Kiegészítésként idézhető Arany János sógorához, Ercsey Sándorhoz írt levele, melyben a költő az 1859-es szárd–osztrák–francia háború eseményeit épp egy Kölcsey-parafrázissal kommentálta: „És mondja hát nekem Tompamiska, [!] hogy van külön vigasztalás, mint ha az ember Kölcsey »Vanitatum vanitas«-át könyvnélkül tudja, s mindenre alkalmazza. péld [!] Magentai diadal: Mind csak kakasviadal.”

Kiemelendő még az Arany János és Arany László életművét egymás tükrében értelmező fejezet. Szilágyi Márton *A délibábok hőjét* (1873) és a *Bolond Istókot* (1850, 1873) műfaj történeti, *A hunok harcát* és a *Csaba-trilógiát* tematikus-motivikus,

Arany László *Eredeti népmesék* (1863) című gyűjteményét és a *Rózsa és Ibolyát* folklorisztikai szempontból veti össze. A bevett párhuzamok a korábbi szakirodalomból is ismerős, kettős dinamikát rajzolnak ki: egyrészt az lehet a benyomásunk, hogy a fiú édesapja örökségének elkötelezett ápolója és továbbépítője volt, elődje töredékben maradt vállalkozásait valósította meg. Ugyanakkor a sikereit éppen annak köszönheti, hogy jelentős (át)értelmezője is volt a kapott hagyománynak, írásaiban tehát a mintakövetés mellett az autonómiára való törekvés szándéka is felfedezhető. Szilágyi nem reflektál rá, azonban újdonságértékű, hogy Arany János és Arany László életművét nem lineáris, monologikus, egyirányú modellben, hanem dinamikus, dialogikus és kölcsönös hatásviszonyként látatja.

Mérleg

Azért ismertettem ilyen részletesen a monográfia tartalmát, hogy mielőtt megfogalmaznám kritikai észrevételeimet, érzékelhetővé váljék Szilágyi Márton vállalkozásának magisztrális méretaránya, lehengerlő elmélyültsége, rendkívüli színvonala – a fölmerülő dilemmáim és az óriási forrásanyagot, szakirodalmi apparátust, rengeteg ismeretet és kutatási eredményt összehangoló vaskos munka közötti *léptékbeli* különbség.

Adottak bizonyos szükségszerűen fölmerülő „hiányosságok”, melyek minden nagyszabású monográfia esetében megmutatkoznak, hiszen egy Arany János kaliberű pálya esetében mindenki mást tarthat kiemelendőnek. Ennek tudatában említendő egyetlen példa: az elszórt említéseknel valamivel fókuszáltabb tárgyalást érdemelt volna esetleg Arany geszti „remetesége”; a tragikusan fiatalon elhunyt Tisza Domokossal (és családjával) való kapcsolata, házitanítói és levelezői-mentori tevékenysége, illetve a fiú emlékére szánt posztumusz versgyűjtemény – ez utóbbiak vizsgálata számos szemponttal gazdagíthatta volna például Arany 1850-es évekbeli poétikai nézeteiről való ismereteinket. Továbbá olvashatók olyan észrevételek a könyvben, amelyek – éppen érdekességük okán – mélyebb és árnyaltabb kifejtést kaphattak volna. Ilyen például *A rodostói temető* elemzésének zárlatában tett – szövegszerűen nem illusztrált – állítás, miszerint a költemény megelőlegezi a későbbi balladáknak az emberi létezés határait rákérdező, a modern szubjektum felbomlását tételező kísértetiesség-koncepcióját. Emellett előfordulnak olyan állítások is, amelyek a megfelelő kifejtettségi fokon sem teljesen meggyőzőek számomra: ilyen például *A nagyidai cigányok* interpretációja. A mű ironikus világépítkezését és karneváli humorát hangsúlyozó olvasat mintha kissé alábecsülné a politikai-allegorikus narratíva jelenlétét, melyet leginkább Arany János utólagos átértelmezői invenciójának tekint. Szilágyi Márton úgy véli, hogy a korabeli olvasó számára „nem lehetett a cigányokban ráismerni a magyarságra érvényes imagológiai szte-

reotípiákra” (269.), mely állítását alá is támasztja a mű korai, értetlen(kedő?), elsősorban stiláris szempontú, rendkívül elutasító visszhangja is. Csakhogy míg a monográfus az 1857-es *Köszöntő-dal* esetében félreérthetetlen Petőfi-allúzióként értékeli a második strófa „Harcra magyar!” fölkiáltását, addig *A nagyidai cigányok* esetében nem veszi figyelembe például Csóri vajda – szintén a *Nemzeti dal* idéző – adhortációját az első énekből, amely szintén a mű történeti-parabolikus olvasatát erősíti. S amelyet a korabeli fogadtatásnak is – ha nyilvánosan nem is szólhatott róla – érzékelnie kellett: „Tartsunk össze, urak! most, urak, vagy soha! / Itt a jó alkalom; hí a nemzet java.” E fölvetések azonban vitatható részletkérdéseket nyitnak meg, s eltörpülnek a munka grandiozitásához képest, nem érintik annak lényegi célkitűzését.

Fölmerülnek azonban olyan anomáliák is, amelyek, úgy vélem, kissé lazítják a monografikus koncepció koherenciáját, szétfeszítve a szintetizáló célú munka kereteit. Egyfelől szerkesztési problémák: a szerzőnek sok év kutatási részeredményét kellett összehangolnia, emiatt természetes, ha ezek között átfedések és ismétlések, csapongó kitérők találhatók. A 630 oldalas könyvet olvasva mégis az az olvasó benyomása, hogy jóval feszesebb, koherensebb, sűrűbb könyv készülhetett volna – például Szilágyi Istvánról vagy bizonyos költemények kéziratos hagyományozásáról szóló – redundáns szövegrészek, repetitív logikai egységek, vargabetűk elhagyásával. Ennek megvalósítása azonban behatóbb szerkesztői munkát igényelt volna, amely során strukturáltabb kötetszerkezetet kellett volna kicsikarni a magisztrális tudásanyaggal rendelkező, emiatt kissé bőbeszédű szerzőből. Lehet persze érvelni bizonyos mennyiségű tartalmi ismétlés mellett, hiszen a munka átfogó jellege akár egyfajta kézikönyv jellegű használatot is megengedhet, s ebben támogatja is az olvasót a kötet végén elhelyezett név- és címmutató. (Illetőleg valamelyest megnehezíti, hogy a tartalomjegyzék az alcímeket már nem tünteti föl, emiatt a hosszabb fejezetek esetében igen nehézkes a könyv lexikonszerű, praktikus, gyors forgatása.) Néhol (könnyen korrigálható) ellentmondások is fölbukkannak a kötetben: apró anomáliának tekintem például, hogy a szerző a balladák kapcsán arról ír, hogy nem célszerű azok időbeli-topográfiai („nagykőrösi” és „kései”) elkülönítése, egy későbbi alfejezet mégis a *Kései ballada-kisérletek* címet viseli. Nem lehet panasz ugyanakkor a kötet nyelvi és stilisztikai gondosságára.

A szerkesztői problémákon túl beszélni kell bizonyos módszertani, szemléleti sajátosságokról is, melyek, úgy vélem, szintén a monográfia műfaji célkitűzései (a koherenciára, szintézisre, magas fokú ismeretterjesztésre való törekvés) ellenében hatnak. Úgy hiszem, Szilágyi Márton rendkívüli irodalomtörténeti fölvértezetsége, hatalmas tárgyi ismerete és módszertani elmélyültsége néhol mintha a kötetkoncepció ellen fordult volna. A könyv által gyakorta érvényesített filológiai perspektíva olykor nem a szövegek iránti nyomozás izgalomdús élményét nyújtja, hanem inkább ránehezedik az érvelésre és szétfeszíti azt, melyet elsősorban a

túlzott adatgazdagság, a kontextusok túl széles bevonása okoz. A szerző korábbi munkáit is meghatározó, elkötelezett forrásközpontúság ezúttal itt-ott az aránytalanság benyomását, a fontos és az (érvelésmenet követhetősége kedvéért) elhagyható adatok közötti mérlegelés hiányának érzetét kelti a könyvet lapozó olvasóban. A mikrotörténeti perspektíva e könyvben is sok helyütt gyümölcsöző: a monográfia hiteles, megbízható, tárgyilagos, mégis igen érzékeny és néhol megejtően közeli képet ad például az Arany család mindennapjairól, a Pestre költözés lehetséges okairól, a költő betegségéről, illetőleg a feleségével, a gyerekeivel és unokájával való kapcsolatáról. S általában elmondható, hogy a szerző Csokonai- és Liszniai-könyvében követett módszer az életrajzi szempontú részekenél ezúttal is kimagasló színvonalon hasznosul. Ugyanakkor a mikrofilológiai fejtegetések néhol kevésbé bizonyulnak termékenynek. Természetesen nem önmagában a módszertani megközelítéssel van probléma: az utóbbi évek Arany-kutatásai ékesen bizonyították az induktív filológia relevanciáját, s hogy akár a költő egy-egy folyóiratbeli széljegyzete is megvilágító erejű következtetésekre vezetheti a gondos, elmélyült és lelkiismeretes filológust. Jelen kötetből is számos példa említhető: rendkívül érdekes például, amikor Szilágyi Márton a költő íróeszköz-használatát vizsgálva pontosítja azt az Arany Lászlótól származó vélekedést, miszerint a költő a Margitszigeten írta volna a *Kapcsos könyvbe* jegyzett költeményei többségét. A *dévaványai juhbehajtás* kézirat története és a szerzőségének megállapítása azonban – függetlenül a minuciózus érvelés színvonalától – erősen szétfeszíti a monográfia kereteit, és nincs tekintettel az Arany-filológiában járatlan olvasókra. Ugyanígy nem találtam szerencsésnek a költő tanári hivatásának textológiai szempontú megközelítését: hiába gazdagodunk ezáltal néhány újabb adattal a forrásanyag révén, ha a bemutatásuk során elmaradnak a markánsabb értelmezői, narratívaképző műveletek. (Általában: a kézirat történeti kérdéseket célszerű lett volna az *Arany és a kéziratok másolatok* fejezetben együttesen tárgyalni, és csak abban az esetben beemelni őket a műközpontú elemzésekbe, ha azok érdemben alakítanak a művek értelmezésén.) Összességében tehát annak a végiggondolását hiányolom a kötetből, hogy mely filológiai és tárgytörténeti ismeretek tartozhatnak egy kritikai kiadásba vagy egy szakfolyóiratban publikált cikkbe, és melyeket érdemes beépíteni egy nagyszabású, szélesebb közönséghez is szóló, monografikus költői pályaképbe. A magam részéről azokat tartom integrálhatónak, amelyek markánsan alakíthatják a fókuszáltabb szövegek közeli vagy átfogóbb életműközpontú olvasatokat.

Emellett gyakoriak az olyan kontextualizációs műveletek, amelyek igen terjedelmes kitérőt jelentenek, mégis keveset alakítanak az egyes művek vagy az életmű értelmezésén. Ilyen például a Tízek Társasága tagjainak publikációs gyakorlatáról szóló 17 oldalas alfejezet, amely egy teljes oldalt szentel annak tisztázására, hogy Liszniai Kálmán valójában nem 1840-ben publikált először az *Athenaeumban*, hanem a *Honművészben* debütált 1839. december 19-én. Az Arany Jánosra vonat-

kozó tanulságok azonban összefoglalhatók annyival, hogy a kései pályakezdő költőnek előnyt jelenthetett a korábban induló társaival szemben, hogy az idővel tagoltabbá váló sajtópiacon már jóval tudatosabban választhatta meg publikációs platformjait. Másutt ugyanígy járunk a lehetséges intertextuális párhuzamok, költői dialóguslehetőségek, tárgy történeti áttekintések esetében. Ahogy az utóbbi évek Arany-kutatásai bizonyítják, Arany János életművében persze mindig érdekes ezekre a szempontokra figyelni, és sok esetben Szilágyi Márton is rendkívül érdekesítő dolgokra hívja föl a figyelmet. Ilyen például az a feltételezés, miszerint a *Naiv eposzunk* keletkezéstörténetében igen fontos szerepet játszhatott a Riedl Szende által lefordított (utóbb hamisítványnak bizonyuló) cseh királyudvari kéziratokkal való találkozás: az a fölismerés, hogy az Arany szemében hanyatló, egykori nagyságukat régen elvesztő csehek is képesek voltak erőteljes, ősi anyanyelvi költészetet létrehozni, tehát ők is föl tudják mutatni saját irodalmuk és kultúrájuk folytonosságát. Ugyanakkor túlzásnak tűnik, hogy a szerző 9 oldalas alfejezetet szentel az 1846-ban írt *Szerelem és egyéb* című elbeszélésben leírt „enni vagy nem enni” *Hamlet*-parafrázis fordítástörténeti, intratextuális, komparatistikai vizsgálatának, melynek eredményeképp három lehetséges Shakespeare-parafrázist azonosít, melyek a későbbi, teljes *Hamlet*-fordítás szempontjából tanulságos adalékok, a pályakezdő Arany korai prózai kísérletei kapcsán viszont kevésbé lényegesek. Ezt a monografikus kereteket szétfeszítő fókuszhiányt tapasztaljuk a *Bolond Istók* intertextuális és tárgy történeti szempontú elemzése esetében is, melyben három oldalon keresztül fürkészhetjük a filológiai metszéspontokat Arany és Petőfi azonos című műve, illetve *Az apostol* között – de kiemelt figyelmet kap Tiboldi István, Arany László, Weöres Sándor és Géher István munkássága is. Ugyanígy a *Buda halála* vonatkozásában is két oldalon keresztül olvashatunk Vajda Péter azonos című, ám csak 1867-ben kiadott drámájáról, valamint a hun tematikát szintén földolgozó, vegyes műfajú *Dalhon*-ciklusáról. Végezetül az sem szolgálja a nagymonográfia koherenciáját, hogy a kötet elő- és utószava sem igazán tesz kísérletet arra, hogy valamiképpen összegezze a vastag könyvben fölvázolt Arany-portré fő vonásait.

Mégis, minden kifogásunk mellett is az elismerés hangján kell szólni Szilágyi Márton műértelmezések sorozatára épített, az értelmezői kontextusokat sokoldalúan mozgó nagymonográfiájáról. Úgy vélem ugyanis, hogy igen kockázatos feladatra vállalkozott a szerző, amikor egy átfogó igényű irodalmi pályaképet készített, és nem egy specifikus szempontú, egyfókuszú könyvet írt Arany János életművének valamely részterületét bemutatva. Pedig az utóbbi idők Arany-szakirodalmát tekintve ez utóbbi lett volna a magától értetődő, kevesebb kockázattal járó metodika. Erre a könyv előszava is reflektál: „Ez lett volna a kézenfekvőbb. [...] Csakhogy nem szeretem az egyszerűbb megoldásokat. Mindig arra törekedtem, hogy amin dolgozom, tisztességesen meg legyen csinálva.” (8.) Nos,

Szilágyi Márton gondosan adatolt monográfiája tisztességesen meg lett csinálva. Folyamatos párbeszédet folytat a kortárs szakirodalommal, és széles rálátást enged arra az irodalomtörténeti hagyományra, melybe maga is illeszkedik, mindeközben eredeti és inspiratív értelmezését adja az egyik legnagyobb magyar költő életművének. S ha látjuk is a nagyszabású szintézis egyenetlenségeit, összességében örülhetünk neki, hogy Arany János munkásságának egyik legavatottabb ismerője vette a bátorságot, hogy sokéves kutatási eredményeit egy nagymonográfiában foglalja össze. Méltán ajánlható valamennyi Arany János életművét kutató és tanító olvasónak.

(Osiris, 2023)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8. | telefon: +36 76 501 240 | e-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu